

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Researches

E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 17, Issue 4, No.68, 2026

Received: 01/12/2025 Accepted: 10/01/2026

An Analysis of the Causes of Bread Shortages in Fars during the Second World War (1940–1945)

Ali Asghar Rajabi *

Assistant Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Kharazmi University, Tehran, Iran
aliasghar.rajabi@khu.ac.ir

Amir Hossein Davoodvandi

PhD Student in History of Islamic Iran, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran

Amir.davoodvandi@ut.ac.ir

Abstract

Bread shortages in the 1940s constituted one of the gravest subsistence crises in Iran during the Second World War, assuming acute dimensions in Fars Province. While structural weaknesses in grain production and distribution had emerged in the late Reza Shah period, the Anglo-Soviet occupation of 1941 and intensive exploitation of domestic resources by Allied forces converted these weaknesses into a crisis. This study examines the roots and multi-causal mechanisms of the bread shortage in Fars from 1941 to 1945, a subject that has received limited region-focused attention in existing scholarship. It asks which local and national factors contributed to the emergence and intensification of the crisis and clarifies how their interaction shaped wartime food insecurity in southern Iran. The study adopts a descriptive-analytical approach and draws on primary materials from the National Archives of Iran, administrative correspondence, provincial reports, parliamentary debates, contemporary newspapers, and relevant secondary studies. Data are organized and analyzed across key axes, including agricultural production, distribution and pricing, transportation, security, foreign intervention, and administrative performance. The findings show that Allied control over transport and grain supplies, combined with drought, declining output, hoarding, corruption, displacement, and route insecurity, mutually reinforced one another and intensified the crisis in Fars.

Keywords: Bread Shortage, Grain Shortage, Famine, World War II, Fars.

Introduction

Bread shortages during the Second World War represented one of the most critical subsistence crises in modern Iranian history, with particularly severe consequences in Fars Province. Although problems related to agricultural productivity, grain storage, and distribution had already emerged during the final years of Reza Shah's rule, these structural weaknesses intensified dramatically after the Allied occupation of Iran in 1941. The presence of foreign military forces, the redirection of domestic resources, and the disruption of transportation networks transformed latent vulnerabilities into an acute and persistent food crisis.

Despite the importance of wartime food shortages in shaping social unrest and state-society relations, regional dimensions of the crisis—especially in southern Iran—have received limited independent scholarly

* Corresponding author

attention. Fars, as a major agricultural region and a strategic transit zone, experienced a convergence of environmental, administrative, and military pressures that made bread scarcity both widespread and prolonged.

This study focuses on examining the roots and mechanisms of the bread crisis in Fars from 1941 to 1945. The central question addressed is which local and national factors contributed to the emergence, persistence, and intensification of bread shortages in the province. By adopting a regional perspective, the study seeks to illuminate how wartime occupation interacted with existing structural deficiencies to produce a multi-causal subsistence crisis in southern Iran.

Materials and Methods

This research adopts a descriptive-analytical methodology with the aim of identifying and interpreting the multiple factors that contributed to the bread shortage in Fars during the Second World War. Rather than focusing on a single causal explanation, the study emphasizes the interaction between environmental, economic, political, and administrative variables at both local and national levels.

The primary sources used in this research include archival documents from the National Archives of Iran, particularly administrative correspondence, provincial reports, and communications between central authorities and local officials. These materials are supplemented by parliamentary debates, contemporary newspapers, and official statistics related to agriculture, transportation, and provisioning. In addition, relevant secondary sources, including later historical and social studies, are used to contextualize and interpret the primary data.

The collected data are systematically classified and analyzed across several key axes: agricultural production, grain distribution, transportation infrastructure, security conditions, foreign military intervention, and administrative management. Through comparative and thematic analysis, the study traces how disruptions in each of these domains reinforced one another. This methodological approach allows for a nuanced understanding of the bread crisis as a complex and dynamic phenomenon rather than a temporary or isolated shortage.

Research Findings

The findings of this study demonstrate that the bread shortage in Fars from 1941 to 1945 resulted from a convergence of interrelated factors rather than a single cause. The Allied occupation played a central role by appropriating domestic grain supplies and prioritizing military needs over civilian consumption. Extensive use of roads, railways, and transport vehicles by foreign forces severely disrupted internal distribution networks, delaying or preventing the timely movement of grain to urban centers.

At the local level, agricultural production declined due to recurrent droughts, pest infestations, and shortages of labor and farming inputs. These environmental pressures were compounded by large-scale population movements, including rural displacement and migration to cities, which increased demand for bread in urban areas. Insecurity along transportation routes further aggravated shortages by facilitating hoarding, smuggling, and black-market activity.

Administrative inefficiency and corruption also played a significant role. Weak oversight, inconsistent pricing policies, and delayed state intervention undermined public trust and reduced the effectiveness of rationing and control measures. Together, these factors created a cumulative crisis in which production shortfalls, distribution failures, and governance weaknesses reinforced one another, leading to persistent bread scarcity and widespread social hardship in Fars.

Discussion of Results and Conclusion

The bread crisis in Fars during the Second World War illustrates how wartime occupation can intensify existing structural vulnerabilities and transform them into large-scale subsistence disasters. The findings suggest that while environmental factors such as drought and declining yields were important, they alone cannot explain the severity of the crisis. Instead, the interaction between foreign military intervention, disrupted transportation systems, and weak administrative capacity proved decisive.

From a broader perspective, the case of Fars highlights the limitations of the Iranian state in managing food security under the conditions of external pressure and internal fragmentation. The inability to effectively regulate grain markets, secure transportation routes, and prevent hoarding reflects deeper institutional weaknesses that predated the war but were exposed and magnified by it.

In conclusion, the bread shortage in Fars was not merely a temporary wartime hardship but a complex socio-economic crisis shaped by multiple overlapping forces. Understanding this issue contributes to a more nuanced interpretation of Iran's wartime experience and underscores the importance of regional studies in reconstructing the social history of food crises.

پژوهش‌های تاریخی

سال هفدهم، شماره چهارم (پیاپی ۶۸)، ۱۴۰۴، ص ۹۹-۱۲۶

تاریخ وصول: ۱۴۰۴/۹/۱۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۲۰

مقاله پژوهشی

واکاوی علل کمبود نان در فارس در سال‌های جنگ جهانی دوم (۱۳۲۰-۱۳۲۴)

علی اصغر رجبی* ، استادیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خوارزمی، کرج، ایران

aliasghar.rajabi@khu.ac.ir

امیرحسین داوودندی، دانشجوی دکتری گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

amir.davoodvandi@ut.ac.ir

چکیده

کمبود نان در دهه ۱۳۲۰ یکی از شدیدترین بحران‌های معیشتی ایران در دوران جنگ جهانی دوم بود و در استان فارس ابعاد گسترده‌تری یافت. هرچند نشانه‌های کوتاهی در تولید و توزیع غلات از اواخر دوران رضا شاه آشکار شده بود، اشغال نظامی ایران در سال ۱۳۲۰ و بهره‌برداری نیروهای متفقین از منابع داخلی، این کمبودها را به بحرانی فراگیر تبدیل کرد. مسئله اصلی این پژوهش، تبیین ریشه‌ها و سازوکارهای چندعاملی کمبود نان در فارس طی سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۴ است؛ موضوعی که با وجود اهمیت، در مطالعات پیشین کمتر به صورت مستقل و منطقه‌محور بررسی شده است. پرسش اصلی آن است که چه عواملی در سطوح محلی و ملی در شکل‌گیری و تشدید بحران نان فارس نقش داشتند. هدف مقاله، تحلیل این مجموعه عوامل و تبیین نقش تعامل آن‌ها در شکل‌گیری این بحران‌های غذایی جنوب ایران است. پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و براساس اسناد دست‌اول سازمان ملی ایران، مکاتبات اداری، گزارش‌های محلی، مذاکرات مجلس، روزنامه‌های هم‌عصر و پژوهش‌های متأخر انجام شده است. داده‌ها در محورهای تولید، توزیع، حمل و نقل، امنیت، مداخله‌های خارجی و مدیریت اداری طبقه‌بندی و تحلیل شده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد که اشغال نظامی ایران و استفاده گسترده متفقین از شبکه‌های حمل و نقل و غلات داخلی، همراه با خشکسالی، کاهش تولید، طغیان آفات، مهاجرت‌های گسترده، احتکار، فساد اداری و ناامنی راه‌ها، مجموعه‌ای از عوامل درهم‌تنیده را پدید آوردند که بحران را تشدید کردند.

واژه‌های کلیدی: کمبود نان، کمبود غله، قحطی، جنگ جهانی دوم، فارس.

* نویسنده مسئول

۱. مقدمه

دهه ۱۳۲۰ یکی از بحرانی‌ترین مقاطع تاریخ معاصر ایران از نظر امنیت غذایی و تأمین نان به شمار می‌آید. اشغال ایران در شهریور ۱۳۲۰ و پیامدهای مستقیم جنگ جهانی دوم، ساختار اقتصادی و معیشتی کشور را دچار اختلالی عمیق کرد. نان به‌منزله اصلی‌ترین ماده غذایی اغلب مردم در مرکز این نابسامانی قرار داشت و کمبود آن در بسیاری از نقاط کشور به بحرانی اجتماعی و سیاسی بدل شد. در این دوره، ظرفیت حمل‌ونقل، شبکه توزیع غلات و حتی ذخایر داخلی کشور تا حد بسیاری در خدمت نیازهای لجستیکی نیروهای متفقین قرار گرفت؛ مسئله‌ای که توان دولت را در مدیریت بازار غله و مهار قیمت‌ها بیش از حد کاهش می‌داد.

دولت مرکزی که با کاهش درآمد، تورم فزاینده و محدودیت شدید در ابزارهای اداری و نظارتی مواجه بود، توان اعمال سیاست‌های یکپارچه برای مدیریت بازار آرد و نان را از دست داده بود. ناهماهنگی میان وزارتخانه‌ها، ضعف شبکه حمل‌ونقل داخلی و حجم مداخله‌های نیروهای اشغالگر، فضای بحرانی ناشی از کمبود نان را تشدید می‌کرد. با وجود آنکه دولت گهگاه اقدام به نظام قیمت‌گذاری، جیره‌بندی و مدیریت حمل غلات می‌کرد، این سیاست‌ها در عمل با مقاومت محترکان، کمبود نیروی اجرایی و فساد اداری روبه‌رو می‌شد.

در این میان، استان فارس نیز که پیش‌تر از مراکز مهم تولید گندم و جو در ایران محسوب می‌شد، در سال‌های جنگ با وضعیتی متناقض روبه‌رو شده بود: از یک سو توانایی تولید غلات را داشت و از سوی دیگر، به دلیل برداشت ناکافی، خشکسالی‌های پراکنده، جابه‌جایی‌های اجباری غله، ضعف اداری و فعالیت شبکه‌های احتکار، با کمبود جدی نان مواجه شد. افزون‌بر این، ساختار سنتی مالکیت زمین و

وابستگی اقتصاد روستایی به مالکان بزرگ، در اوضاع بی‌ثبات ناشی از جنگ، کارآمدی زنجیره تأمین غلات را مختل می‌کرد و فشار مضاعفی بر بازار نان می‌آورد. در چنین وضعیتی، کمبود نان در فارس در دهه ۱۳۲۰ پدیده‌ای تک‌عاملی نبود، بلکه حاصل درهم‌تنیدگی عوامل داخلی و خارجی از قبیل شرایط اقلیمی، ساختار تولید و توزیع غلات، ضعف نهادهای دولتی، مداخله‌های نیروهای متفقین و سازوکارهای اقتصاد جنگی بود. از همین رو، مطالعه این موضوع مستلزم رویکردی چندبعدی است. این مقاله با چنین رویکردی به بررسی علل کمبود نان در فارس در سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۴ می‌پردازد و می‌کوشد نشان دهد که چگونه ترکیب عامل‌های طبیعی، اداری، اقتصادی و سیاسی، بحرانی را شکل داد که یکی از جدی‌ترین مشکلات معیشتی مردم این استان در دوران جنگ جهانی دوم به شمار می‌آید. پرسش اصلی پژوهش حاضر آن است که عوامل مؤثر بر کمبود نان در استان فارس در دوره جنگ جهانی دوم چه بوده و چه تأثیری در تشدید این بحران داشته‌اند. فرضیه پژوهش بر این مبناست که بحران کمبود نان در استان فارس در سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۴ پدیده‌ای تک‌عاملی نبود، بلکه نتیجه هم‌زمانی و برهم‌نهی چند عامل بود. این بحران ناشی از مداخله‌های نیروهای متفقین و محدودیت‌های ناشی از اقتصاد جنگی، ضعف ساختارهای اداری و نظارتی، نابسامانی‌های اقتصادی داخلی و عوامل اقلیمی مانند خشکسالی و کاهش تولید محلی غلات بود.

۲. پیشینه پژوهش

قحطی و بحران نان از مهم‌ترین موضوع‌های تاریخ اجتماعی ایران در سده اخیر به شمار می‌رود و در سال‌های جنگ جهانی دوم نیز پژوهشگران از زاویه‌های گوناگون به این موضوع پرداخته‌اند؛

باین حال، مرور پیشینه موجود نشان می‌دهد که تاکنون مطالعه‌ای مستقل و متمرکز بر منطقه فارس به‌ویژه درباره کمبود نان و خواربار طی سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۴ صورت نگرفته است. اغلب پژوهش‌ها یا به بررسی مسائل کلان ملی پرداخته یا بر رخدادهای تهران و مناطق مرکزی تمرکز کرده‌اند و از تحلیل دقیق اوضاع مناطق جنوبی و جنوب غربی کشور غفلت شده است.

در میان آثار کامل‌تر، کتاب *قحطی‌های ایران* اثر کتابی (۱۳۸۴)، یکی از منابع پایه درباره انواع قحطی‌ها در دوره‌های مختلف تاریخ معاصر است. این کتاب ضمن بررسی عوامل طبیعی و ساختاری کمبود غله، پیامدهای اجتماعی و اقتصادی آن را تحلیل می‌کند؛ اما پژوهش را در سطح ملی نگه می‌دارد و ورود چندانی به مطالعات موردی استان‌های کشور ندارد. کتاب *اسنادی از اشغال ایران در جنگ جهانی دوم (مرکز پژوهش‌ها و اسناد ریاست جمهوری، ۱۳۸۹، ج. ۸/۲-۹، ۳۹، ۵۰-۵۱، ۶۴، ۶۹، ۷۱-۷۲، ۱۴۰-۱۴۲، ۱۹۳، ۲۲۷، ۲۳۷، ۲۵۶-۲۸۰)* نیز با انتشار مجموعه‌ای از اسناد اداری، نظامی و اقتصادی دوره اشغال، تصویری دقیق از نابسامانی در توزیع غلات، کاهش ذخایر داخلی و اختلال در حمل و نقل ارائه می‌دهد، هرچند تمرکز آن بر کل کشور است نه فارس.

در حوزه مطالعات تحلیلی، نگاهبان (۱۳۹۱) در مقاله «انگلستان و بلوای نان آذر ۱۳۲۱: پیامدهای اقتصادی اشغال ایران» نقش نیروهای متفقین به‌ویژه بریتانیا را در تشدید بحران نان بررسی کرده است. مک‌فارلند (۱۳۸۳) نیز در مقاله «کالبدشکافی یک تجمع سیاسی در ایران: بلوای نان دسامبر ۱۹۴۲/آذر ۱۳۲۱» بحران نان تهران را در پیوند با مداخله‌های نیروهای اشغالگر، تورم شدید، محدودیت حمل و نقل و ضعف ساختار اداری کشور تحلیل می‌کند.

همچنین، صفایی فرد (۱۳۸۹) در مقاله «بلوای نان؛ علل شورش ۱۷ آذر ۱۳۲۱» با بررسی سیاست‌های اقتصادی دوره رضا شاه و ساختار مالکیت زمین، به نقش ناکارآمدی‌های دولت در رفع اختلال شبکه تولید و توزیع غلات می‌پردازد. علاوه بر این، مقاله «بررسی و تبیین عوامل مؤثر در شیوع قحطی سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۴ و اقدامات دولت در کاهش آثار مخرب آن» مقاله دهقان‌نژاد و لطفی (۱۳۹۲) از معدود پژوهش‌هایی است که به‌صورت نظام‌مند عوامل مستقیم و غیرمستقیم بروز قحطی دوران جنگ جهانی دوم -از احتکار و ناامنی تا قاچاق غله و مداخله‌های نیروهای بیگانه- را دسته‌بندی کرده است. مقاله طیرانی (۱۳۷۲) با عنوان «جنگ جهانی دوم، قحطی و واکنش‌های مردمی در قبال آن، ۱۳۲۰-۱۳۲۴» نیز آثار اجتماعی قحطی، از جمله اعتراض‌ها، مهاجرت‌ها و نارضایت‌مندی عمومی را بررسی می‌کند. در سطح مطالعات منطقه‌ای، مقاله کاظمی (۱۳۹۲) با عنوان «علل و عوامل قحطی‌های فارس در فاصله سال‌های ۱۲۹۳ تا ۱۳۲۴ش» از پژوهش‌هایی انگشت‌شماری است که به‌طور مستقیم به استان فارس می‌پردازد. این پژوهش، قحطی‌های فارس را در بازه زمانی بلندمدتی از جنگ جهانی اول تا پایان جنگ جهانی دوم بررسی کرده و عواملی چون خشکسالی‌های متوالی و حضور نیروهای متفقین را در تشدید بحران برجسته ساخته است؛ باین حال، تمرکز اصلی مقاله بر سال‌های جنگ جهانی اول و دوره میان دو جنگ است و داده‌ها و اسناد مربوط به سال‌های جنگ جهانی دوم، به‌ویژه دهه ۱۳۲۰ در آن، محدود و گذراست؛ از این‌رو، تحلیل کمبود نان در سال‌های مدنظر پژوهش حاضر به‌صورت مستقل و تفصیلی در این اثر دنبال نشده است. درباره تحولات سیاسی-اجتماعی جنوب کشور، مقاله «واکاوی

گزارش‌های دولتی و مدارک موجود در سازمان اسناد ملی ایران استفاده شده است. افزون‌بر این، روزنامه‌های هم‌عصر به‌منزله منابع بازتاب‌دهنده وضعیت افکار عمومی به کار گرفته شده‌اند. در کنار این منابع، از دیگر منابع کتابخانه‌ای، مذاکرات مجلس شورای ملی و پژوهش‌های متأخر نیز استفاده شده است.

۴. وضعیت و گزارش‌های میدانی از گرسنگی

شدید در فارس در سال‌های اولیه دهه ۱۳۲۰

در بررسی بحران‌های نان و معیشت در فارس، نخست باید به زمینه‌های ساختاری و جمعیتی آن پرداخت؛ عواملی که پیش از هر چیز، ظرفیت‌های زیستی و معیشتی منطقه را فرسوده و توازن عرضه و تقاضای مواد غذایی را بر هم زدند. خشکسالی‌های پیاپی، کم‌آبی و موج مهاجرت روستاییان به شهرها در جست‌وجوی مایحتاج غذایی، از مهم‌ترین مؤلفه‌های شکل‌گیری این بحران‌ها بود. در این میان، شهرهای بندری جنوب، به‌ویژه بوشهر، به‌سبب موقعیت اقتصادی و اداری خود، به کانون جذب جمعیت‌های آواره بدل شدند؛ چنان‌که جمعیت بوشهر از حدود ۱۰هزار نفر به ۴۰هزار نفر افزایش یافت^۱ (ساکما، ۲۱۰/۲۷۶۰) و کمبود شدید نان، حتی قشر مرفه را نیز تهدید می‌کرد: «یک قرص نان عاید نمی‌شود، فقرا، زن و بچه و حتی اغنیا را گرسنگی به مرگ تهدید می‌کند» (مذاکرات مجلس شورای ملی دوره سیزدهم، ۱۳۲۱، جلسه ۴۰). در نامه‌ای از دکتر سیادت رئیس بهداری و قرن‌تین جنوب به وزیر بهداری نیز آمده است:

جنبش‌های منطقه‌ای ایران در سال‌های ۱۳۲۴-۱۳۲۵ش» از معینی رودبالی و همکاران (۱۳۹۲)، به تأثیر فرقه دموکرات آذربایجان بر نهضت جنوب فارس می‌پردازد. تمرکز اصلی این پژوهش بر تحولات سیاسی و امنیتی است؛ اما به‌طور گذرا به اختلال در تأمین مایحتاج عمومی، از جمله آلودگی نان اشاره می‌کند. بررسی این مقاله نشان می‌دهد که ناامنی و نافرمانی عشایر که موجب انسداد راه‌های ارتباطی در سال‌های پایانی جنگ می‌شد، می‌توانست به‌طور غیرمستقیم در تشدید کمبود نان در شهرهای فارس نقش داشته باشد، بی‌آنکه این موضوع به‌صورت مستقل و تحلیلی بررسی شده باشد.

در مجموع، اگرچه پیشینه پژوهشی چشمگیری درباره قحطی و بحران نان در سال‌های جنگ جهانی دوم در ایران شکل گرفته است، بررسی محلی و متمرکز سازوکارهای تولید، توزیع و مصرف غلات در استان فارس، به‌ویژه در بازه زمانی ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۴، همچنان با خلأ پژوهشی مواجه است. پژوهش حاضر در پی آن است که با تکیه بر اسناد آرشیوی، گزارش‌های محلی و منابع معاصر، این خلأ را پوشش دهد و نشان دهد چگونه برهم‌کنش عوامل طبیعی، اداری، امنیتی و مداخله‌های خارجی در بستر جنگ جهانی دوم، به تشدید کمبود نان در فارس انجامیده است.

۳. روش پژوهش

این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و در چهارچوب مطالعات تاریخی-اجتماعی انجام شده است و هدف آن تبیین علل و زمینه‌های کمبود نان در استان فارس طی سال‌های جنگ جهانی دوم است. برای دستیابی به این هدف، داده‌ها در سه مرحله گردآوری، سازمان‌دهی و تحلیل شده‌اند. در مرحله گردآوری، از اسناد دست‌اول شامل مکاتبات اداری،

۱. براساس اصلاحیه ۱۹دی ۱۳۱۶ بر قانون تقسیمات کشوری مصوب ۱۶آبان ۱۳۱۶، ساختار اداری کشور دوباره سامان‌دهی شد و در این چهارچوب، شهرستان بوشهر در زمره واحدهای اداری استان هفتم، یعنی فارس قرار گرفت (مذاکرات مجلس شورای ملی دوره یازدهم، ۱۳۱۶، جلسات ۱۲ و ۲۱).

زن جوان از بی‌حالی به هم آمده و تنش مانند بید می‌لرزید. (روزنامه اطلاعات، ۱۳۲۱، ش. ۴۸۹۲)

در این اوضاع، هزاران زن و مرد و کودک خردسال درحالی‌که پوشش کافی نداشتند، از عابران گدایی می‌کردند و ایلات و عشایری که بین شیراز و اصفهان بیلاق و قشلاق می‌کردند، وضعیتی به‌مراتب وخیم‌تر داشتند (روزنامه اطلاعات، ۱۳۲۱، ش. ۴۸۹۲).

بحران کمبود نان و خواربار در مناطق جنوبی استان فارس از جمله جهرم و نی‌ریز نیز شدت گرفت و اقدام مقام‌های محلی برای مقابله با آن، اسناد بسیاری را به جای گذاشته است. در نامه‌ای که اداره کل شهربانی شیراز در تاریخ ۱۳۲۱/۱/۱۱ به وزارت کشور ارسال کرد، آمده است: «گندم در جهرم نایاب؛ چون بیم تلفات می‌رود، در ارسال گندمی که باید از شیراز حمل شود، تسریع گردد» (ساکما، ۳۵۰/۶۹۴۷). در پاسخ به این نامه، در ۱۳۲۱/۱/۱۹ به شرکت سهامی برنج ابلاغ شد که «فعالاً مقدار سی تن برنج برای مصرف اهالی جهرم اختصاص و سریعاً حمل نمایند» (ساکما، ۳۵۰/۶۹۴۷). این اسناد نشان می‌دهد که تلاش‌های مقام‌های محلی، واکنشی و محدود بود و نقش مهمی در کاهش پیامدهای فوری بحران ایفا می‌کرد؛ اما ناکافی بودن منابع و ضعف ساختارهای نظارتی، ادامه بحران را اجتناب‌ناپذیر ساخت.

همچنین وضعیت کمبود نان و قحطی در استان فارس، از نظر مقام‌های بهداشتی نیز بسیار بحرانی گزارش شد. رئیس بهداری جهرم در نامه‌ای به وزارت کشور تأکید کرد:

وضعیت خواربار در این منطقه فوق‌العاده مشکل و در حقیقت کارد به استخوان رسیده است، زیرا نرخ گندم از قرار یک من ۱۸ ریال و تقریباً نایاب گردیده، لذا نظر به اینکه یکی از وظایف مهم بهداری جلوگیری از تلفات است، لازم دیدم بنا به وظیفه بهداشتی مراتب

به‌طوری‌که استظهار دارند زمستان گذشته در بنادر جنوب بارندگی نشده و اهالی هیچ قسم محصولی ندارند، سال‌های گذشته اگر اتفاقاً گندم و غله در محل نبود می‌توانستند از خرما یا محصولات حیوانی استفاده نمایند، در سال جاری به‌واسطه خشکسالی تمام حیوانات تلف گردیده و مردم برای تغذیه خود حتی علف هم ندارند. فراموش نمی‌کنم جمله‌ای را که در موقع آبله‌کوبی از اهالی دهستان‌های بنادر جنوب مکرر شنیده می‌شود: «لازم نیست ما را بر ضد آبله تلقیح کنید زیرا اگر از آبله نمیریم از بیماری دردناکتری یعنی گرسنگی خواهیم مرد»... روزانه بیش از ۲۷۲۰ کیلو گندم به شهرستان بوشهر نمی‌دهند... در صورتی‌که جمعیت آن شهرستان در حدود یکصد و پنجاه هزار نفر... برای هر نفری روزانه بیست گرم گندم کافی نیست. در دهستان‌ها عده‌ای از مردم در اثر گرسنگی تلف می‌شوند. (ساکما، ۲۱۰/۲۷۶۰)

گزارش‌ها از وضعیت غلات و خواربار در این استان بسیار نگران‌کننده و هشداردهنده بود. از شیراز گزارش شد که مسافران بازگشته از بوشهر و دیگر نقاط جنوبی فارس، از شدت گرسنگی و بی‌پناهی مردم این مناطق به گریه افتاده و گزارش داده‌اند که در برخی از قراء جنوبی، زنان، مردان و کودکان به‌علت گرسنگی شدید، مانند حشره به زمین چسبیده و ناله می‌کنند؛ خشکسالی و کمبود علوفه نیز اوضاع آن‌ها را وخیم‌تر کرده است (روزنامه اطلاعات، ۱۳۲۱، ش. ۴۸۹۲). گزارش دیگری از شیراز حاکی از مشاهده صحنه‌های فاجعه‌بار انسانی است:

در شهر شیراز روزی که از منزل بیرون آمدم، چند قدم دورتر پشت دیوار خرابه‌ای زن بدبختی را دیدم که در دامن خود مقداری تفاله چای ریخته و از شدت گرسنگی مانند ته‌چین بره می‌خورد؛ این منظره اسفناک هرگز از خاطر من محو نمی‌شود، چشم‌های آن

در پاسخ به گسترش بحران، در ۲۴ خرداد ۱۳۲۱ مجلس شورای ملی دوره سیزدهم با تصویب ماده واحده‌ای، دولت را مجاز دانست تا برای جمع‌آوری غله و سایر مواد خواربار و تأمین وسایل نقلیه به منظور تهیه ارزاق عمومی، هر اقدام ضروری را انجام دهد. این قانون همچنین امکان اعمال کیفرهای لازم درباره احتکار و سایر تخلفات مرتبط را به دولت داد (مذاکرات مجلس شورای ملی دوره سیزدهم، ۱۳۲۱، جلسه ۶۳؛ روزنامه اطلاعات، ۱۳۲۱، ش. ۴۹۰۵). همچنین، در تاریخ ۱۳۲۳/۵/۳۱ لایحه قانونی دیگری برای تأمین نان جهرم، لار و اصطهبانات از سوی برخی نمایندگان طرح شد که براساس آن غله مناطق مجاور این شهرها خریداری و با نرخ دولتی در اختیار مردم قرار می‌گرفت تا ساکنان این شهرها ناچار به تهیه نان از بازار آزاد نباشند (کمام، ۱۴/۷۱/۱۴ق).

در دیگر شهرهای استان فارس - که معمولاً کمتر در کانون توجه پژوهش‌ها قرار گرفته‌اند - نیز بحران کمبود نان به وضوح جریان داشته است؛ برای نمونه، اسناد موجود نشان می‌دهد که در اردکان فارس طی سال‌های ۱۳۲۱ و ۱۳۲۲، اهالی این شهر با نگارش نامه‌هایی خطاب به شیخ حسن جمالی فیروزآبادی، از کمبود شدید نان و گرانی آرد شکایت کرده و خواستار یاری وی برای دریافت آرد شده‌اند (ساکما، ۲۸۰/۴۲۶۰). افزون‌بر این، سندی دیگر از کمبود سوخت در اردکان در سال ۱۳۲۰ حکایت دارد؛ معضلی که به ناتوانی نانویان در پخت نان انجامیده و در نهایت کمبود نان را در سطح شهر تشدید کرده است (ساکما، ۹۸/۲۹۳/۴۲۶۰). در گزارشی دیگر به شماره ۹۶ و به تاریخ ۱۳۲۳/۵/۱، اداره کل آمار و ثبت‌احوال حوزه ۱۳ اردکان، با اشاره به کم‌آبی و پدیده «سرخ‌زدگی» محصولات، از کاهش محسوس

را معروض و استدعا نماید که به وسائل مقتضی بذل مرحمتی فرموده و به وسائل ممکنه تهیه خواربار نسبتاً ارزان و فراوانی برای این منطقه شود، زیرا خوراک یک عده مردم هسته خرما، خشخاش، علف و این قبیل چیزها است و در صورتی که این وضعیت ادامه یابد و نانی برای آن‌ها تأمین نشود طولی نخواهد کشید که تلفات گرسنگی به نسبت توحش پیدا خواهد شد. (ساکما، ۳۵۰/۶۹۴۷)

در گزارش دیگری نیز انصاری، رئیس اداره دارایی و اقتصادی فارس، وضعیت کمبود گندم و نان در نیریز را چنین توصیف کرد: «گزارش ۱۳۲۰/۱۱/۲۵ نیریز حاکی است وضع خواربار و نایابی گندم و فقر همگانی حکم فرما؛ اهالی به مقامات مربوطه دادخواهی نموده‌اند» (ساکما، ۲۹۳/۶۷۳۴۲). بحران یادشده تا تشکیل کابینه قوام السلطنه همچنان استمرار یافت و فروکش نکرد. در نیمه مهر ۱۳۲۱، پیامدهای این وضعیت به صورت قحطی در مناطق بوشهر و دشتستان بروز کرد و ابعاد تازه‌ای از دشواری‌های معیشتی را آشکار ساخت. براساس گزارش‌ها، «مردم این نقاط از گرسنگی می‌میرند، پس هنگام زمستان چه خواهد شد؟» و «خبر وحشت اثر که در این تلگراف‌ها دیده شد، این است که روزی چندین نفر از مردم بر اثر گرسنگی و بی‌نانی در این نقاط تلف می‌شوند» (روزنامه اطلاعات، ۱۳۲۱، ش. ۵۰۱۸). این داده‌ها نشان‌دهنده شدت بحران و آثار ملموس کمبود مواد غذایی بر زندگی روزمره مردم است. در پاسخ به این وضعیت هشداردهنده، روزنامه پارس با هدف جلب توجه مقام‌های مسئول درباره خطر گسترش قحطی، خواستار تسریع در حمل خواربار به کازرون شد (روزنامه پارس، ۱۳۲۳، ش. ۲۷۴) که نشان‌دهنده نقش رسانه‌ها در تحریک دولت و مقام‌های محلی برای اقدام فوری و مدیریت بحران بود.

زمینه را برای افزایش ناامنی فراهم کرد: مهاجرت روستاییان به شهرها، گسست در زنجیره تأمین غذایی و نابسامانی اقتصادی، همه دست‌به‌دست هم دادند. علاوه بر دخالت مستقیم متفقین، عوامل داخلی ناشی از حضور آن‌ها نیز بحران را تشدید کرد. جمع‌آوری به‌موقع محصول در زمان مناسب به دلیل ناامنی و غارتگری مختل شد (مهدی‌نیا، ۱۳۸۲، ص. ۳۲). ضمن قطع ارتباط منظم بین شهرها و روستاها، برخی از مالکان غله را احتکار کردند (مکی، ۱۳۷۴، ص. ۳۲۳).

۲-۵. حضور متفقین و تأمین آذوقه از داخل ایران
نیروهای متفقین برای تأمین آذوقه سربازان خود و همچنین کمک به جبهه شوروی، اقدام به خرید گسترده غله از بازار ایران کردند. خریدهای گسترده متفقین که به برداشت و انتقال حجم انبوهی از گندم و جو ایران انجامید، یکی از عوامل اصلی خروج غلات از چرخه مصرف داخلی و بروز کمبود آن بود. این موضوع در حالی رخ می‌داد که اتحاد جماهیر شوروی، خود به دلیل کاهش شدید تولید غلات با بحران تأمین روبه‌رو بود؛ زیرا جنگ و اشغال سرزمین‌های حاصلخیز اوکراین، بلاروس و دیگر مناطق غربی شوروی به دست ارتش آلمان -همراه با سیاست زمین سوخته و آتش زدن مزارع در هنگام عقب‌نشینی- ظرفیت تولید و عرضه غله را به شدت کاهش داده بود؛ در نتیجه، فشار تأمین نیاز متفقین از منابع داخلی ایران به کمبودهای گسترده‌تر در کشور دامن زد (لمبتون، ۱۳۷۵، ص. ۴۶۲-۴۶۳).

در باب همین استفاده از غلات ایران، شایعات متفاوتی درباره خرید مواد غذایی و ارزاق از سوی نیروهای انگلیس و شوروی در بازار منتشر شد (ساکما، ۹۷/۲۹۳/۲۲۶۸)؛ از این رو، با توجه به کمبود شدید گندم در بوشهر و نواحی جنوبی فارس،

میزان تولیدات کشاورزی -مشابه سال پیش از آن- سخن گفته است؛ باین حال، اندکی بعد و در تاریخ ۱۱/۱۰/۱۳۲۳، حجازی، کفیل استانداری هفتم، در گزارشی رسمی از تأمین گندم و جوی مورد نیاز اهالی اردکان خبر داده و اعلام کرده است که ذخایر موجود، نیاز این منطقه را تا پایان سال برآورده می‌سازد (ساکما، ۳۵۰/۵۲۳۸). مجموع این اسناد و شواهد نشان می‌دهد که بحران نان در اردکان فارس، برخلاف تصور رایج که آن را محدود به مراکز بزرگ‌تر می‌داند، حاصل برهم‌کنش عوامل بسیاری چون اختلال در تأمین سوخت، نارسایی‌های زیست‌محیطی و کاهش تولید کشاورزی بوده و تنها از رهگذر مداخله‌های مقطعی و حمایتی دولت، به‌طور نسبی مهار شده است.

۵. علل خارجی قحطی نان در فارس

۱-۵. پیامدهای اشغال متفقین بر امنیت اقتصادی و معیشتی در ایران

در دوران جنگ جهانی دوم، ایران -هرچند بی‌طرفی‌اش را حفظ کرده بود- نتوانست از گردباد آثار ویرانگر آن در امان بماند. در شهریور ۱۳۲۰، نیروهای متفقین وارد خاک ایران شدند و با اشغال کشور، نخستین ضربه را به امنیت اقتصادی و اجتماعی وارد کردند. به محض اشغال ایران از سوی متفقین، به‌ویژه نیروهای انگلیس و شوروی، بازخورد فوری و جدی آن بر وضعیت کشور ظاهر شد و به دنبال آن قشون آمریکایی نیز وارد شدند (اعظام قدسی، ۱۳۷۹، ص. ۸۶۱-۸۶۰). ورود سربازان جبهه متفقین، استفاده از زیرساخت‌های حمل‌ونقل کشور برای مقاصد نظامی و در اختیار گرفتن تعدادی از مسیرهای حیاتی، باعث شد که مایحتاج اولیه از جمله غله و نان با وقفه مواجه شوند. هم‌زمان، این اشغال،

(روزنامه پارس، ۱۳۲۲، ش. ۶۴). در جنوب بیشتر غلات را انگلیسی‌ها و آمریکایی‌ها خریده و به شوروی تحویل می‌دادند (لمبتون، ۱۳۷۵، ص. ۴۶۳).

مطابق مفاد پیمان سه‌جانبه، مقرر بود دولت‌های بریتانیا و شوروی نیازهای غذایی نیروهای نظامی خود را از طریق واردات تأمین کنند؛ اما این تعهد در عمل اجرا نشد (هوشنگ مهدوی، ۱۳۸۷، ص. ۴۱۱)؛ در نتیجه، ارتش‌های متفقین به سبب نیاز مبرم به غلات، بخش فراوانی از ارزاق عمومی کشور را -چه به صورت اجباری و چه از طریق خرید با قیمت‌های نازل- از چرخه مصرف داخلی خارج کردند (فوران، ۱۳۹۲، ص. ۴۰۰). همچنین، ممانعت بریتانیا در برابر واردات گندم به ایران و نیز تأخیر در ورود محموله‌های غله از بندرها، هر دو از عوامل مؤثر در تشدید بحران به شمار می‌آمدند و با ایجاد اختلال در تأمین و توزیع به موقع غلات، کمبود را در سراسر کشور برجسته‌تر کردند (ساکما، ۱۴۳۸/۲۴۰).

سر ریدر بولارد، سفیر بریتانیا، در گزارش‌های خرداد و شهریور ۱۳۲۱ مدعی بود که محصول گندم ایران «بسیار خوب» است و کشور «نیازی به واردات ندارد» (بولارد، ۱۳۷۱، ص. ۳۰۸ و ۳۱۴). او کمبود غله را ناشی از «بی‌کفایتی، فساد و احتکار مالکان ایرانی» معرفی می‌کرد و حتی معتقد بود بیشتر نمایندگان مجلس، خود زمین‌دار و محتکرند (بولارد، ۱۳۷۱، ۳۸۸ و ۴۶۷). بولارد در گزارش‌های متعدد ادعا داشت که مأموران دولتی و مالکان، میزان واقعی محصول را پنهان می‌کنند و کتمان تولید، برنامه تأمین غله را مختل ساخته است (بولارد، ۱۳۷۱، ص. ۳۰۸). همچنین پایین بودن قیمت خرید دولتی و تبانی مأموران محلی با مالکان را دلیل ناکامی دولت در جمع‌آوری گندم ذکر می‌کرد (بولارد، ۱۳۷۱، ص. ۳۱۳).

صادق‌زاده، رئیس دارایی بوشهر، خواستار آن شد که کنسولگری انگلیس در بوشهر و دیگر کنسولگری‌های مستقر در جنوب، گندم مورد نیاز خود را به جای منابع داخلی، از بندر بصره تأمین کنند (حق‌پرست، ۱۴۰۰، ص. ۳۸)؛ اما دولت انگلیس در سال ۱۳۲۱ استفاده قوای خود از آذوقه ایران و همچنین حمل به خارج از این کشور را به شدت تکذیب کرد و بولارد، وزیرمختار انگلیس به طور قاطع این شایعات را مردود دانست (ساکما، ۲۲۶۸/۲۹۳/۹۷؛ ۲۴۰/۱۲۴۳۹)؛ گرچه گزارش‌ها و شواهد متعدد با این ادعا سازگار نیست و اسناد موجود نشان می‌دهد که این ادعا با واقعیت مطابقت نداشت؛ برای نمونه، آقای راجرز، کنسولیار انگلیس، در تصمیمات کمیسیون بذر در فارس به تاریخ ۱۳۲۱/۷/۳۰ نقش داشته است. افزون‌بر آن، نخست‌وزیر وقت، احمد قوام، انتشار دلایل این دخالت را ممنوع کرده بود (ساکما، ۲۷۶۰/۲۱۰). نمونه‌ای دیگر، سندی است به تاریخ ۱۳۲۳/۲/۱۷ که نشان می‌دهد در موضوع تأمین خواربار برای اهالی برازجان کنسول دولت بریتانیا در کمیسیون فرمانداری بوشهر حضور داشته است (ساکما، ۷۰۱۸۲/۲۹۳)؛ البته شایان ذکر است که از همان اوان حضور نیروهای متفقین در بوشهر، سرکنسول انگلستان به یکی از عناصر کلیدی در تدوین و پیشبرد سیاست‌ها و برنامه‌های این نیروها در جنوب ایران و سواحل شمالی و جنوبی خلیج فارس بدل شده بود (حق‌پرست، ۱۴۰۰، ص. ۳۵). نمونه‌ای دیگر، توقیف دوازده کامیون شوروی در اردیبهشت ۱۳۲۲ در فارس است که حامل آرد، خرما، نخود، روغن، قند، شکر، لوبیا و زغال بود؛ محموله‌هایی که همگی جزو کالاهای ضروری بودند. این توقیف در حضور افرادی چون سیف‌پور فاطمی، فرماندار شیراز، و کلنل رابرت، مشاور خواربار استان هفتم انجام شد

در سال‌های خشکسالی نیاز بیشتری به واردات غله از دیگر مناطق داشتند، پیامدهای شدیدتری ایجاد کرد و بر بحران کمبود غله در این دوره افزود. علاوه بر این، در بسیاری از مواقع در صورت مشاهده چهارپایان باربر، برای حمل بار خود، به اجبار صاحبان آن‌ها را وادار به همکاری می‌کردند. چنین مداخله‌هایی ظرفیت جابه‌جایی کالاهای ضروری را بیش از پیش محدود ساخت و انتقال مایحتاج عمومی را با اختلال جدی مواجه کرد؛ به گونه‌ای که در اوضاع کمبود ارزاق، ایالات و مناطق مجاور نیز عملاً توان کمک‌رسانی مؤثر به یکدیگر را از دست می‌دادند. این مجموعه عوامل، همراه با اولویت یافتن حمل و نقل نظامی، نقش مهمی در تشدید بحران غله ایفا کرد.

مطابق ماده ۳، بند ب قرارداد ۹ بهمن ۱۳۲۰، متفقین تمامی وسایل حمل و نقل خصوصی، دولتی و نظامی ایران را به تصرف خود درآوردند. آن‌ها تمامی کامیون‌های موجود، تانکرهای نفت‌کش، اتوبوس‌های مسافربری و حتی اتوبوس‌های خطوط شهری را نیز متصرف شدند. تعداد کامیون‌های غیرارتشی متصرفی متفقین به ۳۰۰۰ دستگاه می‌رسید. از تعداد کامیون‌ها، اتوبوس‌ها و اتومبیل‌های ارتشی آماری در دست نیست (الهی، ۱۳۶۵، ص. ۱۸۳-۱۸۲).

این تصرف گسترده وسایل نقلیه موجود در ایران ازسوی نیروهای متفقین پیامدهای اقتصادی عمیقی برجای گذاشت؛ به گونه‌ای که با کمبود شدید وسایل حمل و نقل، ظرفیت جابه‌جایی کالاهای اساسی، مواد مصرفی و خواربار در سراسر کشور مختل شد و افزایش جهشی کرایه‌های حمل، محدودیت‌های تجاری و در نهایت گسترش گرانی و قحطی را به دنبال آورد (ترابی، ۱۳۸۴، ص. ۲۸۶). افزون بر آن، خسارات ناشی از ازهم‌گسیختگی خطوط ارتباطی، فرسودگی ناوگان حمل و نقل و فشار دوچندان بر

افزایش قیمت خرید دولتی به پیشنهاد بریتانیا از خرواری ۲۰ تومان به ۱۰۰ تومان نیز نتیجه چشمگیری در عرضه ایجاد نکرد (فرخ، ۱۴۰۱، ص. ۵۳۶). این شیوه از روایت‌پردازی، که کمبود غله را فقط به عوامل داخلی نسبت می‌داد، در عمل کارکردی سیاسی داشت و به ابزاری برای اعمال فشار بدل می‌شد؛ به گونه‌ای که روند تصمیم‌گیری برای واردات اضطراری غله را نیز مختل می‌کرد. ازسوی دیگر، هم‌زمانی حضور نیروهای بیگانه در ایران با فصل برداشت محصول موجب می‌شد بخش بسیاری از محصولات کشاورزی در جریان جابه‌جایی و استقرار نیروها آسیب ببینند یا نابود شود و این وضعیت نیز به تشدید قحطی دامن می‌زد؛ ازاین‌رو، حضور قوای بیگانه را باید از عوامل اصلی تداوم بحران کمبود نان در فارس دانست. نوسان شدید قیمت و کیفیت نان و سایر اقلام ضروری در این دوره ادامه یافت و دولت در شرایط درگیر بودن کشور با پیامدهای اشغال و محدودیت‌های ناشی از جنگ جهانی دوم، توان مهار قحطی و ساماندهی وضعیت نان را نداشت. نهایتاً این نارضایت‌مندی انباشته‌شده در ۱۷ آذر ۱۳۲۱، بیش از یک سال پس از اشغال نظامی ایران، به بروز مجدد شورش و اعتراض‌های گسترده مردمی انجامید.

۳-۵. استفاده از امکانات حمل و نقل داخلی

استقرار نیروهای متفقین موجب دگرگونی بنیادین در اولویت‌بندی حمل و نقل کشور شد؛ به نحوی که شبکه‌های ریلی و جاده‌ای عمدتاً در خدمت جابه‌جایی تجهیزات و نیروهای نظامی آن‌ها قرار گرفت؛ در نتیجه، ظرفیت حمل کالاهای اساسی، به‌ویژه غله، به‌طور چشمگیری کاهش یافت. این محدودیت حمل و نقل، برای استان‌هایی نظیر فارس که

زیرساخت‌های موجود، حتی تا سال‌ها پس از پایان جنگ ادامه یافت و زیان‌های مالی و انسانی فراوانی را به کشور تحمیل کرد (الهی، ۱۳۶۵، ص. ۱۸۳).

از طرفی دولت وقت در سال ۱۳۲۳، به منظور حفظ امنیت در مسیر حرکت متفقین در خطوط شوسه و راه‌آهن حکومت نظامی برقرار کرد (ساکما، ۲۹۰/۱۰۶۷). گفتنی است که در جریان جنگ جهانی دوم، متفقین از طریق راه‌آهن سراسری ایران و سایر راه‌های ارتباطی کشور، حدود پنج و نیم میلیون تن اسلحه، مهمات، مواد غذایی و دارو را به شوروی منتقل کردند. برخی از محققان بر این باورند که سیل کمک‌های سرازیر شده از مسیر ایران به شکست آلمان‌ها در استالینگراد انجامید و به همین جهت متفقین ایران را پل پیروزی نامیدند (بهبهانی، ۱۳۸۳، ص. ۱۲).

در مجموع می‌توان گفت که اشغال نظامی ایران توسط نیروهای متفقین، کاهش شدید مواد غذایی، افزایش تورم و نابسامانی در توزیع نان و غله، همه دست‌به‌دست هم داد تا «بحران نان» به‌عنوان یکی از مهم‌ترین بحران‌های داخلی ایران در عصر جنگ جهانی دوم شکل بگیرد. این بحران اقتصادی، جنبه‌های اجتماعی و فرهنگی نیز داشت: مهاجرت، ناآرامی، تغییر در الگوهای زندگی مردم و تضعیف اعتماد عمومی را به دنبال آورد.

۶. علل داخلی قحطی نان در فارس

۱-۶. اشغال فارس و تشدید بحران معیشتی در جنوب ایران

جنگ‌های جهانی، به‌ویژه جنگ جهانی دوم، آثار عمیق و گسترده‌ای بر ساختار اقتصادی و اجتماعی ایران بر جای گذاشتند. پیامدهای فوری مداخله‌های متفقین در این جنگ را در حوزه‌های اقتصادی و اجتماعی به‌وضوح می‌توان مشاهده است. تورم

گسترده، افزایش سرقت و ناامنی و بروز قحطی از جمله آثار مستقیم کاهش عرضه غله بودند. این فشارها به‌صورت عینی در کاهش کیفیت نان، تشکیل صف‌های طولانی در برابر نانوايي‌ها و تعطیلی برخی واحدهای نانوايي نمود یافت. اسناد نشان می‌دهند که استان فارس حتی پیش از اشغال نیز با مشکلاتی جدی در تأمین نان و دیگر مایحتاج روبه‌رو بوده است. در سال ۱۳۱۹ گزارش‌هایی از آفت‌زدگی گسترده محصولات در شیراز ثبت شده و در اوایل سال ۱۳۲۰ نیز اسنادی مبنی بر احتکار و دغل‌کاری نانویان آن شهر به چشم می‌خورد. در همان زمان، تلگرافی از کازرون بر کمبود نان در آن منطقه تأکید می‌کند. افزون‌بر این، مجموعه مکاتبات استانداری فارس در این دوره همگی حکایت از کمبود چشمگیر گندم و تداوم فشار بر نظام تأمین غله در سطح استان دارد (ساکما، ۲۴۰/۵۹۵۶۹، ۲۹۳/۴۱۵۲۲، ۳۱۰/۲۵۷۸). این شواهد نشان می‌دهد که بحران سال‌های آغاز دهه ۱۳۲۰ فقط نتیجه اشغال نظامی نبود، بلکه ریشه‌هایی در ضعف ساختارهای تأمین، مشکلات حمل‌ونقل و ناکارآمدی نظام اداری مناطق داشت. در واقع، جنگ فقط عامل تسریع‌کننده و تشدیدکننده وضعیتی بود که از پیش بستر آن فراهم شده بود؛ باین‌حال، شدت بحران در برخی مناطق همچون بوشهر به‌مراتب بیشتر بود. گزارش‌های موجود نشان می‌دهد که بحران نان و قحطی در این منطقه به‌حدی رسید که جان مردم را به‌طور جدی تهدید می‌کرد و روزانه چندین نفر بر اثر گرسنگی جان می‌باختند (روزنامه اطلاعات، ۱۳۲۱، ش. ۵۰۱۸؛ ساکما، ۲۹۳/۴۲۷۳۸، ۳۱۰/۳۳۱۰۲). شواهد محلی نشان می‌دهد که پس از شهریور ۱۳۲۰، اختلال در ذخایر غله و ناکارآمدی شبکه توزیع نان، زندگی روزمره مردم بوشهر را با بحرانی مداوم مواجه ساخت. محدود بودن ظرفیت نانوايي‌ها در برابر

جمعیت شهر، همراه با تهی بودن انبارهای دولتی از گندم، باعث شد تأمین نان به یکی از حادثترین مسائل اجتماعی بدل شود و فشار فزاینده‌ای بر نهادهای اداری و اقتصادی شهر وارد آید. اقدام‌هایی چون تخصیص میزان محدودی گندم و تلاش برای مهار افزایش قیمت‌ها در مقاطعی از شدت بحران کاست؛ اما استمرار کمبودها و ناپایداری این تدابیر، به گسترش ناراضی‌مندی عمومی، تجمع‌های اعتراضی و تشدید فقر در میان ساکنان این بندر انجامید (حق‌پرست، ۱۴۰۰، ص. ۳۷-۳۸). تحلیل این وضعیت نشان می‌دهد که وابستگی منطقه به جابه‌جایی دریایی و زمینی - که هر دو در کنترل و نظارت نیروهای متفقین قرار داشت - امکان تخصیص منابع ضروری را به‌طور کامل مختل کرده بود. در عین حال، بوشهر به‌عنوان گذرگاه راهبردی برای نقل و انتقال تدارکات جنگی، به‌جای دریافت حمایت، بیش از سایر مناطق در معرض برداشت منابع قرار گرفت.

شواهد بیان‌کننده آن است که بحران نان در فارس و جنوب ایران به مرحله‌ای رسید که در برخی نقاط به فاجعه انسانی انجامید. این وضعیت نمونه‌ای گویا از ترکیب عوامل برون‌زا (اشغال نظامی) و درون‌زا (نارسایی ساختاری) در شکل‌گیری بحران‌های معیشتی دوران جنگ جهانی دوم در ایران است.

۲-۶. خشکسالی و ضعف زیرساخت‌های کشاورزی و انبارداری

خشکسالی و کاهش تولیدات کشاورزی نیز به‌شدت بحران را تشدید کرد. کشاورزی که ستون فقرات اقتصاد ایران بود و حدود ۷۵ درصد نیروی کار و ۵۰ درصد تولید ناخالص داخلی را تأمین می‌کرد، دچار افت فاحش شد. تولید محصولات اساسی مانند گندم و جو تا ۲۵ درصد، پنبه ۳۹ درصد و توتون و

تباکو ۷ درصد کاهش یافت. همچنین، پرورش دام و صید ماهی در دریای خزر کاهش یافت (فوران، ۱۳۹۲، ص. ۳۹۷). کاهش تولید داخلی، در کنار تقاضای ارتش‌های اشغالگر، به قحطی شدید در بیشتر مناطق کشور منجر شد و اقتصاد کشاورزی ایران عملاً در هم شکست (فوران، ۱۳۹۲، ص. ۳۹۵). این عوامل در کنار افزایش بی‌ضابطه قیمت‌ها - که از سیاست پولی اشغالگران نیز نشئت می‌گرفت - قدرت خرید مردم را به‌شدت کاهش داد و هزاران نفر در سراسر کشور با گرسنگی مواجه شدند (بایگانی مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی، ۱۳۲۰، شماره ۱۳۲۰-۶-۰۱۲۵؛ مرکز پژوهش‌ها و اسناد ریاست جمهوری، ۱۳۸۹، ج. ۳۹/۲).

در سال‌های ابتدایی دهه ۱۳۲۰، خشکسالی‌های چندساله موجب کاهش چشمگیر تولید غله در استان شد، به‌گونه‌ای که گزارش‌های محلی کاهش برداشت گندم تا ۵۰ درصد در برخی مناطق فارس را ثبت کرده‌اند (هوشنگ مهدوی، ۱۳۷۳، ص. ۱۸۷). در تلگرافی به تاریخ ۱۳۲۳/۲/۱۴ از بوشهر خطاب به مجلس شورای ملی، ضمن نسبت دادن کمبود غله به «نیامدن باران»، گزارش شده است که روزانه شماری از مردم بر اثر گرسنگی جان می‌بازند. در ادامه، هشدار داده شده که در صورت تداوم این وضعیت، باقی‌مانده جمعیت نیز ناگزیر به مهاجرت خواهند شد (ساکما، ۳۱۰/۳۵۳۵). ستوان یکم اعظمی، بخشدار نظامی دشتی و تنگستان، نیز در نامه‌ای به تاریخ ۱۳۲۳/۱/۳۱ خطاب به فرماندار بوشهر گزارش می‌کند که «امسال در اثر نیامدن باران، تمام محصول جو و گندم دشتی و تنگستان سوخته و از بین رفته» (ساکما، ۲۹۳/۷۰۱۸۲)؛ این ارزیابی در نامه‌ای دیگر از سوی بازرس وزارت و رئیس اداره غله و نان بوشهر خطاب به اداره کل غله و نان، مورخ ۱۳۲۳/۴/۱۰، تأیید شده است (ساکما، ۲۹۳/۷۰۱۸۲).

گزارش‌های موجود درباره نواقص انبارهای غله استان فارس در سال ۱۳۲۲ نشان می‌دهد که این مشکل، فقط ناشی از اوضاع استثنایی جنگ نبود، بلکه ریشه در ضعف‌های مزمن و دیرپای ساختار کشاورزی و مدیریتی منطقه داشت (ساکما، ۲۶۰/۵۳۶).

این کاستی‌ها، در وضعیت عادی، با وجود فشار بر کشاورزان و بازار محلی، تا حدی تحمل‌پذیر می‌نمود؛ اما با آغاز بحران جنگ و اختلال در شبکه‌های حمل‌ونقل و توزیع، پیامدهای آن به مراتب تشدید شد. ناتوانی در ذخیره‌سازی مطمئن غله، امکان انباشت راهبردی برای سال‌های کم‌محصول یا دوره‌های قحطی را از میان برد و وابستگی مناطق مصرف‌کننده به جریان‌های ناپایدار تأمین افزایش یافت؛ در نتیجه، کمبود غله نه لزوماً حاصل کاهش مطلق تولید، بلکه برآیند هم‌زمان ضعف بهره‌وری کشاورزی، نبود زیرساخت‌های نگهداری و ناتوانی دستگاه‌های مسئول در مدیریت بحران بود؛ مجموعه عواملی که در بستر جنگ، به تشدید ناامنی غذایی و گسترش بحران معیشتی انجامید.

۳-۶. افزایش جمعیت و تقاضا

ورود نیروهای متفقین به شیراز و دیگر شهرهای فارس منجر به افزایش ناگهانی جمعیت شد. این افزایش جمعیت، فشار دوچندان بر منابع محدود غذایی وارد آورد و تقاضا برای نان را به شدت افزایش داد، درحالی‌که عرضه آن روبه‌کاهش بود. یکی دیگر از عوامل اثرگذار بر منابع غذایی، به هم خوردن نسبت جمعیت شهر و روستاها بود. در واقع قحطی و خشکسالی منجر به مهاجرت روستانشینان به شهرها شد. این جابه‌جایی جمعیتی - که بیشتر با هدف به دست آوردن نان، کار و امکانات معیشتی صورت می‌گرفت - توازن میان منابع موجود و جمعیت شهری را بر هم زد

افزون‌بر این، طغیان آفات گیاهی از جمله ملخ، باقی‌مانده محصولات کشاورزی را نیز به شدت تهدید می‌کرد. مجموعه‌ای از اسناد اداری آن دوره نشان می‌دهد که افزایش این آفت در نواحی مختلف استان گزارش و پیگیری می‌شده است، از جمله بخشدار زرقان در مکاتباتی با استانداری فارس، از هجوم ملخ به مزارع منطقه و ضرورت اقدام فوری برای دفع آفات نباتی خبر داده است (ساکما، ۳۵۰/۸۹۸۷). همچنین، وزارت کشاورزی طی نامه‌هایی به نخست‌وزیر، بر لزوم هماهنگی جهت اجرای عملیات هوایی مبارزه با ملخ در فارس و خوزستان، تأمین امنیت لازم برای مأموران اعزامی و نیز تخصیص اعتبار فوق‌العاده برای پوشش هزینه‌های عملیات تأکید کرده است (ساکما، ۳۱۰/۶۳۹۲۸). در سطح محلی نیز درخواست‌هایی برای اعزام گروه‌های متخصص به مناطق آسیب‌دیده ثبت شده که نشان‌دهنده گستره جغرافیایی آفت و تلاش برای مقابله با آن است (ساکما، ۲۹۳/۳۷۷۶۰، ۲۹۳/۱۸۳۰۱). علاوه بر این، مکاتبات میان اداره کشاورزی و فرمانداری بوشهر، شامل گزارش حمله ملخ و اقدام‌های انجام‌شده برای دفع آن، از دیگر شواهد پیگیری مسئله در جنوب کشور به شمار می‌رود (ساکما، ۲۹۳/۱۸۸۱۱).

کشاورزی نیز در فارس در این دوره همچنان بر پایه روش‌های سنتی بود و میزان بهره‌وری پایینی داشت؛ موضوعی که میزان تولید و نحوه نگهداری و مدیریت محصول را نیز با محدودیت‌های جدی مواجه می‌ساخت. نبود زیرساخت‌های مناسب انبارداری، از جمله سیلوهای استاندارد و تجهیزات لازم برای حفظ و تهویه محل نگهداری غلات، سبب می‌شد بخش فراوانی از محصول پس از برداشت در معرض فساد، آفت‌زدگی و نابودی قرار گیرد.

و فشار دوچندانی بر نظام توزیع خواربار وارد کرد. افزایش ناگهانی جمعیت در برخی شهرهای بزرگ و مراکز اداری، خود به تشدید بحران نان، کمبود کالا و نارضایتی عمومی انجامید (ساکما، ۲۷۶۰/۲۱۰).

دولت مرکزی با ایجاد «اداره آرد و نان» یا «سازمان غله» سعی در سهمیه‌بندی و مدیریت قیمت نان داشت؛ با این حال، این سیستم به دلیل فساد اداری و نفوذ سودجویان، عملاً به دستاویزی برای احتکار و بازار سیاه تبدیل شد. مأموران دولتی اغلب با تجار محلی تباری کرده و غلات سهمیه‌ای را به جای عرضه به خانواده‌ها، به قیمت گزاف در بازار سیاه می‌فروختند؛ برای نمونه، در گزارشی به تاریخ ۱۳۲۴/۱۰/۱۳ پیمانکار وزارت دارایی به همدستی با محتکران متهم شده است (ساکما، ۲۹۴۵۳/۱۲۹۰/۲۹۰). این موضوع موجب می‌شد نان باکیفیت بسیار پایین و به میزان ناچیز در اختیار مردم قرار گیرد.

۷. ناکارآمدی در مدیریت بحران

برای مقابله با بحران، فرماندار فارس و رئیس امور دارایی شیراز جلساتی را برگزار کردند و درخواست‌هایی به پایتخت برای واردات غله ارسال شد. فرماندار در نامه‌ای به وزیر کشور هشدار داد که در صورت تحویل ندادن گندم وعده داده شده، احتمال بروز قحطی در شهر بسیار زیاد خواهد بود (ساکما، ۲۹۱/۳۲۵۲؛ تیراثیان، ۱۳۷۱، ص. ۲۰۴).

یکی از راه‌های مقابله با بحران، جیره‌بندی نان بود (ساکما، ۲۹۳/۴۵۷۶۰، ۲۶۰/۸۸۳). هم‌زمان گزارش‌های مأموران وزارت جنگ نیز گواه آن بود که حتی جیره‌های محدود موجود نیز به درستی به مردم نمی‌رسد. در یکی از این گزارش‌ها تأکید شده بود که «همان اندک جیره مردم عادلانه توزیع نمی‌شود و سهمیه قند، شکر، چای و قماش از سوی مأموران

دولتی حیف و میل می‌گردد» و در ادامه یادآور می‌شدند که بخش بزرگی از مردم فارس به دلیل نایابی کالا و ناکارآمدی نظام جیره‌بندی، بدون پوشاک مناسب‌اند (بایگانی مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی، ۱۳۲۲، سند شماره ۲۱۲). این وضعیت در سراسر کشور نیز وجود داشت و به علت تخلفات مأموران، پارچه‌های کوپنی پاسخگوی نیاز عمومی نبود (بایگانی مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی، ۱۳۲۳، سند شماره ۱۳۲۳-۳-۰۷۲).

۱-۷. ضعف دولت مرکزی و نبود امنیت در راه‌ها و

خطوط ارتباطی

ضعف دولت مرکزی و ناامنی گسترده در راه‌ها و خطوط ارتباطی، از مهم‌ترین عوامل تشدید بحران اقتصادی و اجتماعی ایران در دهه‌های نخست قرن چهاردهم شمسی و به‌ویژه دوران جنگ جهانی دوم به شمار می‌رفت. بسیاری از مسیرهای اصلی عملاً در اختیار راهزنان بود و این ناامنی، حمل و نقل خواربار را دشوار، پرهزینه و در مواقعی کاملاً مختل می‌کرد (کتابی، ۱۳۸۴، ص. ۳۷). خرابی زیاد راه‌ها و ناامنی آن‌ها، در کنار کمبود وسایل نقلیه و اختلال در نظام توزیع، موجب نبود حمل و نقل کارآمد می‌شد و پیامدهای گسترده‌ای در تأمین مایحتاج عمومی به جا می‌گذاشت. حتی نافرمانی عشایر، که به شکل‌گیری نهضت جنوب فارس انجامید، با محاصره شهرها یا اشغال آن‌ها، شبکه‌های حمل و نقل و ارتباطات را در مسیرهای مواصلاقی با اختلال جدی مواجه می‌ساخت (معینی رودبالی و همکاران، ۱۳۹۲، ص. ۱۱۱). در چنین وضعیتی، نارسایی در جابه‌جایی به موقع کالاها سبب می‌شد برخی مناطق با کمبود شدید و حتی قحطی مواجه شوند، حال آنکه هم‌زمان در مناطقی دیگر به سبب انباشت و ناتوانی در انتقال

محصولات، کالاهای ضروری از جمله غلات در انبارها دچار فساد و نابودی شود. این ناهمگونی جغرافیایی در توزیع، نه حاصل کمبود مطلق منابع، بلکه نتیجه فروپاشی کارکرد شبکه‌های حمل و نقل و ضعف مدیریت لجستیکی بود؛ عاملی که بحران معیشتی را تشدید کرده و شکاف‌های منطقه‌ای را عمیق‌تر ساخت (کاظمی، ۱۳۹۲، ص. ۱۵۱). پیامد چنین وضعیتی فقط به حوزه‌ی ارزاق محدود نماند؛ تجارت داخلی نیز به شدت آسیب دید؛ زیرا تاجران و مسافران از بیم دست‌درازی و غارت و همچنین سختی سفر در مناطق سخت‌گذر، سفرهای خود را کاهش می‌دادند. به همین دلیل، نبود نظارت و امنیت کافی فضای مناسبی برای گسترش سرقت و قاچاق کالاهای اساسی فراهم ساخت.

در چنین فضایی، کمبود مواد غذایی و گرانی غلات که ریشه در قحطی‌های پیاپی داشت، خود به عاملی برای گسترش سرقت، راهزنی و قاچاق کالا بدل شد. گزارش‌ها نشان می‌دهد که ایران در فاصله‌ی سال‌های ۱۲۹۴ تا ۱۳۲۳ با وضع اقتصادی به شدت آشفته‌ای دست‌به‌گریبان بود. کاهش قدرت خرید مردم و افزایش بهای کالاهای ضروری، زندگی روزمره را دشوارتر می‌ساخت و هم‌زمان، افزایش دزدی و قاچاق کالا، این بحران را تشدید می‌کرد (عیسوی، ۱۳۶۲، ص. ۵۹۱).

در فارس نیز سرقت و قاچاق کالاهای ضروری زندگی روزمره همچون چای، گندم، جو، برنج و قند بارها گزارش شده است (ساکما، ۲۹۰/۵۰۵۰، ۳۵۰/۲۷۴، ۳۵۰/۶۸۸۲). ضعف ساختارهای امنیتی سبب می‌شد اغلب این اقدام‌ها بدون پیگرد مؤثر باقی بماند، هرچند در برخی مواقع مأموران توانستند محموله‌های ربوده‌شده را کشف و عاملان را بازداشت کنند؛ برای نمونه، در گزارشی از گردان فسا به تاریخ ۱۳۲۲/۱۰/۶ آمده است که دزدان مسلح به آسیاب

غیاث‌آباد حمله کرده و مقدار فراوانی گندم و جو را ربوده بودند؛ با این حال، پیگیری پاسگاه رودخانه خزوک به دستگیری سارقان و تحویل آن‌ها به دادگاه نظامی شیراز انجامید (روزنامه گلستان، ۱۳۲۲، ش. ۳۳۳۷). در نمونه‌ای دیگر، رئیس اداره‌ی دارایی و امور اقتصادی نی‌ریز در نامه‌ی مورخ ۱۳۲۰/۹/۸ گزارش می‌کند که در تاریخ ۱۳۲۰/۸/۲۶ در دو فرسخی نی‌ریز میان نیروهای امنیه و گروهی از سارقان درگیری روی داده که در نتیجه آن، دو تن از افراد امنیه کشته و یک نفر مجروح شده است. وی در ادامه به دیگر مسائل ناامنی نیز اشاره می‌کند؛ مشکلاتی که به گفته او عملاً امکان جمع‌آوری گندم از آن ناحیه را ناممکن ساخته است (ساکما، ۳۵۰/۲۷۴). در گزارشی دیگر از اداره‌ی دارایی و امور اقتصادی فارس آمده است که در منطقه سرحد چهاردانگه، از نواحی غله‌خیز آواده، به سبب شرارت سارقان، جمع‌آوری و حمل گندم ممکن نبوده است؛ حتی استقرار چند نفر از افراد امنیه نیز نتوانسته کاری از پیش ببرد و به تصریح گزارش، انجام کارها نیازمند اعزام مأموران بیشتری بوده است (ساکما، ۳۵۰/۶۸۸۲).

قاچاق مواد غذایی نیز که بیشتر با انگیزه سودجویی و در پی افزایش بهای غلات انجام می‌گرفت، خود بر شدت بحران می‌افزود. طولانی بودن مرزهای ایران، ناامنی در بخش‌هایی از مرزهای کشور و نیز فساد و ناکارآمدی برخی مأموران، در حقیقت امکان نظارت کامل بر ورود و خروج کالا را از میان برده بود و زمینه را برای قاچاق گسترده فراهم می‌کرد. این وضعیت نشان می‌دهد که ضعف ساختار دولتی و فساد اداری، قاچاق را به یکی از عوامل تداوم بحران غذایی تبدیل کرد؛ با این همه، در مواقعی مأموران موفق به شناسایی مسیرها و کشف برخی محموله‌های قاچاق نیز می‌شدند.

۲-۷. احتکار و سیاست غله در سال‌های اشغال

اشغال ایران در شهریور ۱۳۲۰، بر هم خوردن امنیت راه‌ها، کمبود غله و نان، هم‌زمانی خشکسالی‌های پیاپی، افزایش تقاضای نیروهای متفقین و تضعیف شدید دستگاه اداری، زمینه‌ای ایجاد کرد که احتکار و انباشت غله در بسیاری از ایالات، از جمله فارس، به پدیده‌ای بحرانی بدل شد.

۱-۲-۷. زمینه‌های گسترش احتکار

فضای روانی ناشی از کمبود و ناامنی، مالکان، کشاورزان و تجار را به انباشت غله سوق داد. امید به

افزایش قیمت، بی‌اعتمادی به توان دولت و اختلاف فاحش میان قیمت خرید رسمی و نرخ بازار آزاد، انگیزه‌های اصلی این رفتار بود. سندی مربوط به سال ۱۳۲۱ میزان قیمت خرید هر تن غله را پیش و پس از حضور متفقین نشان می‌دهد (جدول ۱)؛ موضوعی که می‌تواند بیان‌کننده بر هم خوردن تعادل بازار، افزایش تقاضای تحمیلی، کاهش عرضه داخلی غلات و مداخله‌های اداری و نظامی در نظام توزیع خواربار باشد؛ عواملی که در مجموع به تشدید پدیده احتکار و گسترش آن در سطح مناطق مختلف کشور دامن زدند.

جدول ۱. نرخ خرید غله پیش و پس از شهریور ۱۳۲۰ (ساکما، ۱۳۴۸۲/۲۴۰)

نام شهرستان	نرخ خرید پیش از شهریور	نرخ خرید بعد از شهریور	نرخ خرید اخیر (اوایل ۱۳۲۱)
شیراز	۷۵۰	۱۱۰۰	۱۱۰۰
بوشهر	۶۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰
بندرعباس	-	-	۱۱۰۰

گزارش‌های دیگری درباره اختلاف میان قیمت رسمی و نرخ بازار آزاد نشان می‌دهد در سال‌های پیش از ۱۳۲۲ قیمت هر تن گندم در بازار آزاد حدود ۵۰۰۰ ریال بود، در حالی که اداره غله همان محصول مازاد را فقط به بهای ۳۷۵۰ ریال خریداری می‌کرد. این اختلاف قیمت در سال ۱۳۲۳ شدیدتر شد؛ به گونه‌ای که گندم در بازار آزاد به بهای هر تن ۷۰۰۰ ریال معامله می‌شد؛ اما نرخ دولتی آن فقط ۲۹۰۰ ریال تعیین شده بود (آذری، ۱۳۷۱، ص. ۶). برخی گزارش‌ها نشان می‌دهد که خرده‌مالکان نیز مقادیر فراوانی از محصول خود را به قیمت‌هایی چندبرابر نرخ دولتی به صورت عمده به محترکان فروختند (مجد، ۱۳۸۹، ص. ۴۵۷). این روند در حقیقت مانع از آن شد که دولت بتواند ذخایر راهبردی غله را تشکیل دهد.

از طرفی با آغاز جنگ جهانی دوم، عده‌ای از افراد منفعت‌جو و فرصت‌طلب، به بهانه تأمین خواربار مورد نیاز نیروهای انگلیس و شوروی، اقدام به خرید و احتکار مواد غذایی کردند. در واقع، حضور متفقین در ایران و نیاز آن‌ها به غله و خواربار، زمینه‌ای فراهم کرد تا این افراد، خواربار ضروری مردم را به انحصار خود درآورده و با قیمت بیشتر به فروش برسانند (ساکما، ۲۹۳/۷۰۱۸۲؛ روزنامه اخگر، ۱۳۲۰، ش. ۲۳).

۲-۲-۷. تدابیر دولت و ناکامی در مهار بحران

دولت برای مقابله با این وضع، سیاست اخذ اجباری مازاد غله را تشدید کرد و حتی گروهی از مالکان متخلف را بازداشت کرد (گروه پژوهشی جامی، ۱۳۷۱، ص. ۱۶۳؛ ساکما ۲۶۰/۷۹۹، ۲۶۰/۱۰۰۲).

مصادره کردند. میلسپو (Millspaugh) نیز گزارش می‌دهد که باوجود تلاش دولت برای خرید گندم به قیمت تنی ۱۲۵ تومان، احتکار متوقف نشد؛ ازاین‌رو، قیمت به ۳۲۵ تومان افزایش یافت تا عرضه بیشتر نشود (روزنامه اطلاعات، ۱۳۲۲، ش. ۵۱۳۲). این اقدام فقط به‌طور موقت مؤثر واقع شد و ناپایداری بازار همچنان ادامه داشت.

در کنار اقدام‌های گسترده دولت برای مقابله با احتکار، کارهایی نیز برای مقابله با تقلب و گران‌فروشی صورت می‌گرفت. ناوهای بخشی از سهمیه آرد خود را در بازار آزاد به چندین برابر قیمت می‌فروختند و باقی‌مانده آرد را با جو، ذرت یا سیب‌زمینی مخلوط کرده و نان نامرغوب به مردم ارائه می‌کردند (ساکما، ۳۱۰/۳۳۱۰۲، ۳۱۰/۳۶۰۰). اداره خواربار استان هفتم، با توجه به کمبود غله و بحران نان در شیراز، از تاریخ ۱۳۲۲/۱۰/۱۷ فروش گندم خالص به ناوایان را ممنوع و آن‌ها را ملزم به افزودن ۲۵ درصد جو به گندم کرد و هشدار داد که در صورت تولید نان نامرغوب یا فروش آن با قیمتی بیش از کیلویی ۳ ریال، امتیاز ناوایی‌ها به افراد دیگری واگذار خواهد شد (ساکما، ۲۶۰/۵۹)؛ بااین‌حال، کشمکش ناشی از نیاز عمومی و ازدحام خریداران باعث شد که عملاً فرصت یا جرئت کمی برای اعتراض به کیفیت نان وجود داشته باشد. دولت نیز ناچار بود برای مهار قیمت‌ها به‌طور مستمر نرخ‌های جدید اعلام کند؛ به‌گونه‌ای که باوجود تعیین بهای نان ۳ ریال، در بازار آزاد هر کیلو تا ۵ ریال به فروش می‌رسید (امینی، ۱۳۸۱، ص. ۷۷). این وضعیت نشان می‌دهد که حتی با سیاست‌های متمرکز و نظارت دولتی، مدیریت کامل بازار غله و نان و مهار احتکار عملاً ممکن نبود.

۳۵۰/۲۷۴، ۳۵۰/۶۸۸۲). اندکی بعد، قانون منع احتکار در اسفند ۱۳۲۰ به تصویب رسید و خریدوفروش آزاد غله و صدور آن ممنوع شد (مذاکرات مجلس شورای ملی دوره سیزدهم، ۱۳۲۰، جلسه ۳۵). برای تشویق گندم‌کاران، قیمت خرید تضمینی نیز ۴۰ تا ۸۰ درصد افزایش یافت (عاقلی، ۱۳۶۸، ص. ۱۹۱). در تیر ۱۳۲۱، نان در شهرهای قحطی‌زده جیره‌بندی شد و در مرداد همان سال دولت قوام وزارت خواربار را تأسیس کرد تا مدیریت بحران متمرکز شود. در ادامه، کارشناسان آمریکایی همچون شریدان (Sheridan) برای تنظیم امور به خدمت گرفته شدند.

باوجود تلاش‌های دولت، ضعف نظام اجرایی، فساد اداری، بی‌ثباتی مدیریتی، ناامنی راه‌ها، اختلاف قیمت‌ها و نیز مداخله‌های نیروهای متفقین مانع اثرگذاری سیاست‌های اتخاذشده شد؛ به‌گونه‌ای که گزارش‌های فراوانی از تداوم و گسترش احتکار در نواحی مختلف موجود است و هیچ‌یک از تدابیر دولت -از بازداشت محتکران تا افزایش قیمت، تصویب قانون منع احتکار و جیره‌بندی- نتوانست به مهار کامل احتکار و تثبیت بازار غله منجر شود (آذری، ۱۳۷۱، ص. ۶؛ نک: ساکما، ۳۵۰/۸۱۹۰، ۳۱۰/۳۵۳۵، ۲۹۳/۴۳۱۲۳، ۳۱۰/۲۷۱۹، ۲۹۳/۴۳۱۲۳، ۳۱۰/۳۵۳۵، ۳۵۰/۲۴۶۵)؛ برای نمونه، در گزارشی به تاریخ ۱۳۲۲/۲/۶ آمده است که در پی وقوع تصادفی در ۹ کیلومتری ده‌بید، از فردی به نام حسین، معروف به «خواب‌آلود» مقدار ۱۲۰ من تبریز گندم کشف شده است. بررسی‌ها نشان داده بود که این گندم‌ها متعلق به احتکارهای فردی به نام حاجی رمضان آهنگ تفتی بوده و نهایتاً گندم‌های یادشده به انبار غله شیراز منتقل شد (ساکما، ۳۵۰/۶۵۲۶). در برخی مناطق مردم حتی به انبارهای محتکران هجوم برده و کالاها را

نتیجه‌گیری

نتایج این پژوهش نشان داد که کمبود نان در استان فارس طی سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۴ پدیده‌ای تک‌علتی نبود، بلکه از برهم‌کنش هم‌زمان مجموعه‌ای از عوامل طبیعی، اقتصادی، اداری و سیاسی شکل گرفت. بررسی اسناد و گزارش‌های محلی و ملی نشان می‌دهد که اشغال نظامی ایران توسط نیروهای متفقین و بهره‌برداری آن‌ها از شبکه‌های حمل‌ونقل و منابع داخلی غله، نقش تعیین‌کننده‌ای در برهم‌زدن توازن بازار و تشدید بحران داشت. محدود شدن ظرفیت حمل‌ونقل، خرید گسترده غله برای مصارف نظامی، و انتقال بخشی از تولیدات داخلی به خارج از استان - حتی کشور - میزان دستیابی فارس به غلات را به شدت کاهش داد و امکان جبران کمبود از طریق واردات داخلی و بین‌استانی را مختل کرد.

در کنار عامل خارجی، عوامل داخلی همچون خشکسالی‌های پیاپی، کاهش تولید محلی گندم و جو، شیوع آفات گیاهی مانند ملخ، ضعف زیرساخت‌های کشاورزی و انبارداری، و ناکارآمدی‌های نظارتی در ساختار توزیع، هریک به‌طور مستقل و مشترک بر شدت بحران افزودند. اسناد فراوان از گسترش احتکار، فساد اداری و ناکارآمدی سازوکارهای جیره‌بندی حکایت دارد و نشان می‌دهد که سیاست‌های دولتی برای مهار بحران - از جمله افزایش قیمت خرید تضمینی، تشکیل وزارت خواربار و برقراری جیره‌بندی - به دلیل نبود امنیت در راه‌ها، مداخله‌های نیروهای اشغالگر و اختلاف عمیق میان عرضه و تقاضا، کارایی محدودی داشت. پیامد این وضعیت در برخی مناطق، به‌ویژه بوشهر، دشتی، جهرم و نیریز، به بروز فاجعه‌های انسانی و مرگ‌ومیر ناشی از گرسنگی انجامید.

براساس مجموعه این داده‌ها، فرضیه پژوهش مبنی بر چندعاملی بودن بحران کمبود نان در فارس در دهه ۱۳۲۰ تأیید می‌شود. بحران نه حاصل مداخله‌های نیروهای خارجی بود و نه محصول ضعف‌های داخلی، بلکه نتیجه هم‌زمانی و برهم‌نهی عوامل طبیعی، اقلیمی، امنیتی، مدیریتی و سیاسی بود که در کنار اوضاع جنگی، یکدیگر را تشدید کردند. این مطالعه نشان می‌دهد که تحلیل بحران‌های معیشتی در تاریخ ایران بدون در نظر گرفتن پیوند میان ساختارهای محلی و ملی و نیز پیامدهای بین‌المللی آن ممکن نیست. همچنین یافته‌ها نشان می‌دهد که تاب‌آوری پایین نظام تولید و توزیع غلات، ضعف دولت در نظارت و وابستگی شدید به مسیرهای حمل‌ونقل، از دیگر نقاط ضعف ساختاری بوده‌اند که بحران را در فارس به یکی از شدیدترین نمونه‌های قحطی دوران جنگ جهانی دوم تبدیل کرده بود.

منابع

- آذری، شهلا (۱۳۷۱). قحطی و گرانی نان ۱۳۲۰-۱۳۲۴ شمسی. گنجینه اسناد، (۶ و ۵)، ۴-۱۷.
- <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/98571/>
- مرکز پژوهش‌ها و اسناد ریاست جمهوری (۱۳۸۹). *اسنادی از اشغال ایران در جنگ جهانی دوم* (ج. ۲). خانه کتاب.
- اعظام قدسی، حسن (۱۳۷۹). *خاطرات من، یا تاریخ صدساله ایران*. کارنگ.
- الهی، همایون (۱۳۶۵). *اهمیت استراتژیک ایران در جنگ جهانی دوم*. مرکز نشر دانشگاهی.
- امینی، علیرضا (۱۳۸۱). *تحولات سیاسی و اجتماعی ایران در دوران پهلوی*. صدای معاصر.
- بایگانی مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی

روزنامه اطلاعات (۱۳۲۱، مهر ۱۶)، ش. ۵۰۱۸؛
 (۱۳۲۱، خرداد ۸)، ش. ۴۸۹۲؛ (۱۳۲۱، خرداد
 ۲۱)، ش. ۴۹۰۵؛ (۱۳۲۲، فروردین ۱۰)، ش.
 ۵۱۳۲

روزنامه پارس (۱۳۲۲، اردیبهشت ۱۱)، ش. ۶۴؛
 (۱۳۲۳، آذر ۹)، ش. ۲۷۴

روزنامه گلستان (۱۳۲۲، بهمن ۲۶)، ش. ۳۳۳۷.
 سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما).

۲۴۰/۱۲۴۳۹ ؛ ۲۴۰/۱۴۳۸۱ ؛ ۲۴۰/۱۰۱۶۱۷

۲۹۳/۴۴۲۷۲ ؛ ۲۴۰/۱۳۴۸۲ ؛ ۲۴۰/۵۹۵۶۹

۲۹۳/۴۵۷۶۰ ؛ ۲۹۳/۴۲۷۳۸ ؛ ۲۹۳/۴۱۵۲۲

۲۹۳/۶۷۳۴۲ ؛ ۲۹۳/۷۰۱۸۲ ؛ ۹۷/۲۹۳/۲۲۶۸

۲۹۳/۱۸۳۰۱ ؛ ۲۹۳/۴۳۱۲۳ ؛ ۲۹۳/۴۶۳۹۹

۳۵۰/۱۷۶۹ ؛ ۲۹۳/۱۸۸۱۱ ؛ ۲۹۳/۳۷۷۶۰

۳۵۰/۸۱۹۰ ؛ ۳۵۰/۶۸۸۲ ؛ ۳۵۰/۲۷۴ ؛ ۳۵۰/۶۹۴۷

۳۵۰/۸۹۸۷ ؛ ۳۵۰/۲۴۶۵ ؛ ۳۵۰/۶۵۲۶

۳۱۰/۳۵۳۵ ؛ ۳۱۰/۲۷۱۹ ؛ ۳۱۰/۳۳۱۰۲

۳۱۰/۶۳۹۲۸ ؛ ۳۱۰/۲۵۷۸ ؛ ۳۱۰/۳۶۰۰

۲۶۰/۷۹۹ ؛ ۲۶۰/۸۸۳ ؛ ۲۹۱/۳۲۵۲ ؛ ۲۱۰/۲۷۶۰

۲۹۰/۵۰۵۰ ؛ ۲۶۰/۵۳۶ ؛ ۲۶۰/۵۹ ؛ ۲۶۰/۱۰۰۲

۲۸۰/۴۲۶۰ ؛ ۲۹۰/۱۰۶۷ ؛ ۲۹۰/۱۲۹۴۵۳

۳۵۰/۵۲۳۸ ؛ ۹۸/۲۹۳/۴۲۶۰

صفایی فرد، عباس (۱۳۸۹). بلوای نان؛ علل شورش
 ۱۷ آذر ۱۳۲۱. رشد آموزش تاریخ، ۱۲ (۴۱)،
 ۳۱-۲۷

<https://www.magiran.com/p830930>

طیرانی، بهروز (۱۳۷۲). جنگ جهانی دوم، قحطی و
 واکنش‌های مردمی در قبال آن ۱۳۲۰-۱۳۲۴.
 گنجینه اسناد، (۹)، ۲۰-۳۱.

<https://ensani.ir/fa/article/179085/>

عاقلی، باقر (۱۳۶۸). ذکاءالملک فروغی و شه‌ریور
 ۱۳۲۰. نشر سخن.

(۱۳۲۰). اسناد سال ۱۳۲۰، سند شماره ۶-۱۲۵-
 ۱۳۲۰.

بایگانی مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی
 (۱۳۲۲). اسناد سال ۱۳۲۲، پوشه ۱۳۲۲، سند
 شماره ۲۱۲.

بایگانی مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی
 (۱۳۲۳). اسناد سال ۱۳۲۳، سند شماره ۳-۰۷۲-
 ۱۳۲۳.

بهبهانی، سید علی (۱۳۸۳). پل پیروزی متفقین.
 ماهنامه زمانه، (۲۴)، ۱۲-۱۶.

<https://ensani.ir/fa/article/9870/>

بولارد، ری‌در (۱۳۷۱). نامه‌های خصوصی و
 گزارش‌های محرمانه سر ری‌در بولارد، سفیر
 انگلستان در ایران (غلامحسین میرزا صالح،
 مترجم). طرح نو.

تبرائیان، صفاء‌الدین (۱۳۷۱). ایران در اشغال متفقین.
 رسا.

ترابی، سهیلا (۱۳۸۴). تجار مشروطیت و دولت
 مدرن. تاریخ ایران.

گروه پژوهشی جامی (۱۳۷۱). گذشته چراغ راه آینده
 است. نیلوفر.

حق‌پرست، گالیا (۱۴۰۰). جنگ جهانی دوم و حضور
 متفقین در بندر بوشهر (۱۳۲۰-۱۳۲۳ش).
 فصلنامه تاریخ روابط خارجی، ۲۳ (۸۹)، ۳۱-۵۰.

https://www.hfrjournal.ir/article_157633.html

دهقان‌نژاد، مرتضی، و لطفی، الهام (۱۳۹۲). بررسی و
 تبیین عوامل مؤثر در شیوع قحطی سال‌های
 ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۴ و اقدامات دولت در کاهش آثار
 مخرب آن. تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام، ۴ (۶)،
 ۶۸-۴۵

https://elmnet.ir/doc/1199428-13252?elm_num=1

روزنامه‌انگهر (۱۳۲۰، ۲۰ آذر). ش. ۲۳.

کشکولی، فاطمه (۱۳۹۲). واکاوی جنبش‌های منطقه‌ای ایران در سال‌های ۱۳۲۴-۱۳۲۵ش (مطالعه موردی: تأثیر فرقه دموکرات آذربایجان بر نهضت جنوب فارس). جستارهای تاریخی، ۴(۱)، ۱۰۱-۱۲۰.

https://historicalstudy.ihcs.ac.ir/article_750.html

مک‌فارلند، استیفن (۱۳۸۳). کالبدشکافی یک تجمع سیاسی در ایران: بلوای نان در دسامبر ۱۹۴۲/آذر ۱۳۲۱ در تهران (نادر میرسعیدی، مترجم). فصلنامه تخصصی تاریخ معاصر ایران، (۳۱)، ۷۵-۱۰۲.

<https://www.magiran.com/p252736>

مکی، حسین (۱۳۷۴). تاریخ بیست‌ساله ایران. علمی و فرهنگی.

مهدی‌نیا، جعفر (۱۳۸۲). زندگی سیاسی ابراهیم حکیمی. امید.

نگاهبان، نسرين (۱۳۹۱). انگلستان و بلوای نان آذر ۱۳۲۱؛ پیامدهای اقتصادی اشغال ایران. مجموعه سخنرانی‌ها و مقالات همایش ایران و استعمار انگلیس (صص. ۴۰۵-۴۳۹). مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.

<https://psri.ir/?id=mr0r3x4t>

هوشنگ مهدوی، عبدالرضا (۱۳۷۳). سیاست خارجی ایران در دوران پهلوی. البرز.

هوشنگ مهدوی، عبدالرضا (۱۳۸۷). تاریخ روابط خارجی ایران از ابتدای دوران صفویه تا پایان جنگ جهانی دوم. امیرکبیر.

References

- Agheli, B. (1989). *Zekā'olmolk Foroughi and September 1941*. Sokhan Publishing. [In Persian]
- Akhgar Newspaper (1941, December 11). No. 23. [In Persian]
- Amini, A. (2002). *Political and Social Transformations in Iran during the Pahlavi*

عیسوی، چارلز (۱۳۶۲). تاریخ اقتصادی ایران (یعقوب آژند، مترجم). گستره.

فرخ، مهدی (۱۴۰۱). خاطرات سیاسی: شامل تاریخ پنجاه ساله معاصر. بدرقه جاویدان.

فوران، جان (۱۳۹۲). مقاومت شکننده (احمد تدین، مترجم). رسا.

کاظمی، ظریفه (۱۳۹۲). علل و عوامل قحطی‌های فارس در فاصله سال‌های ۱۲۹۳-۱۳۲۴ش/۱۹۱۴-۱۹۴۵م. پژوهشنامه تاریخ‌های محلی ایران، ۱(۲)، ۱۴۷-۱۵۸.

<https://www.magiran.com/paper/1243256>

کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی (کمام) (۱۳۲۳). آیین‌نامه شهرهای جهرم-لار-اصطهبانات. شماره مدرک، ۱۴/۷۱/۱۲/۰۱۲۰ق.

<https://zaya.io/1z45d>

کتابی، احمد (۱۳۸۴). قحطی‌های ایران. دفتر پژوهش‌های فرهنگی.

لمبتون، آن کاترین سواين فورد (۱۳۷۵). ایران عصر قاجار (سیمین فصیحی، مترجم). جاویدان خرد.

مجد، محمد قلی (۱۳۸۹). رضاشاه و بریتانیا. مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.

مذاکرات مجلس دوره سیزدهم شورای ملی (۱۳۲۰). جلسه ۳۵.

مذاکرات مجلس دوره سیزدهم شورای ملی (۱۳۲۱). جلسات ۴۰ و ۶۳.

مذاکرات مجلس دوره یازدهم شورای ملی (۱۳۱۶). جلسات ۱۲ و ۲۱.

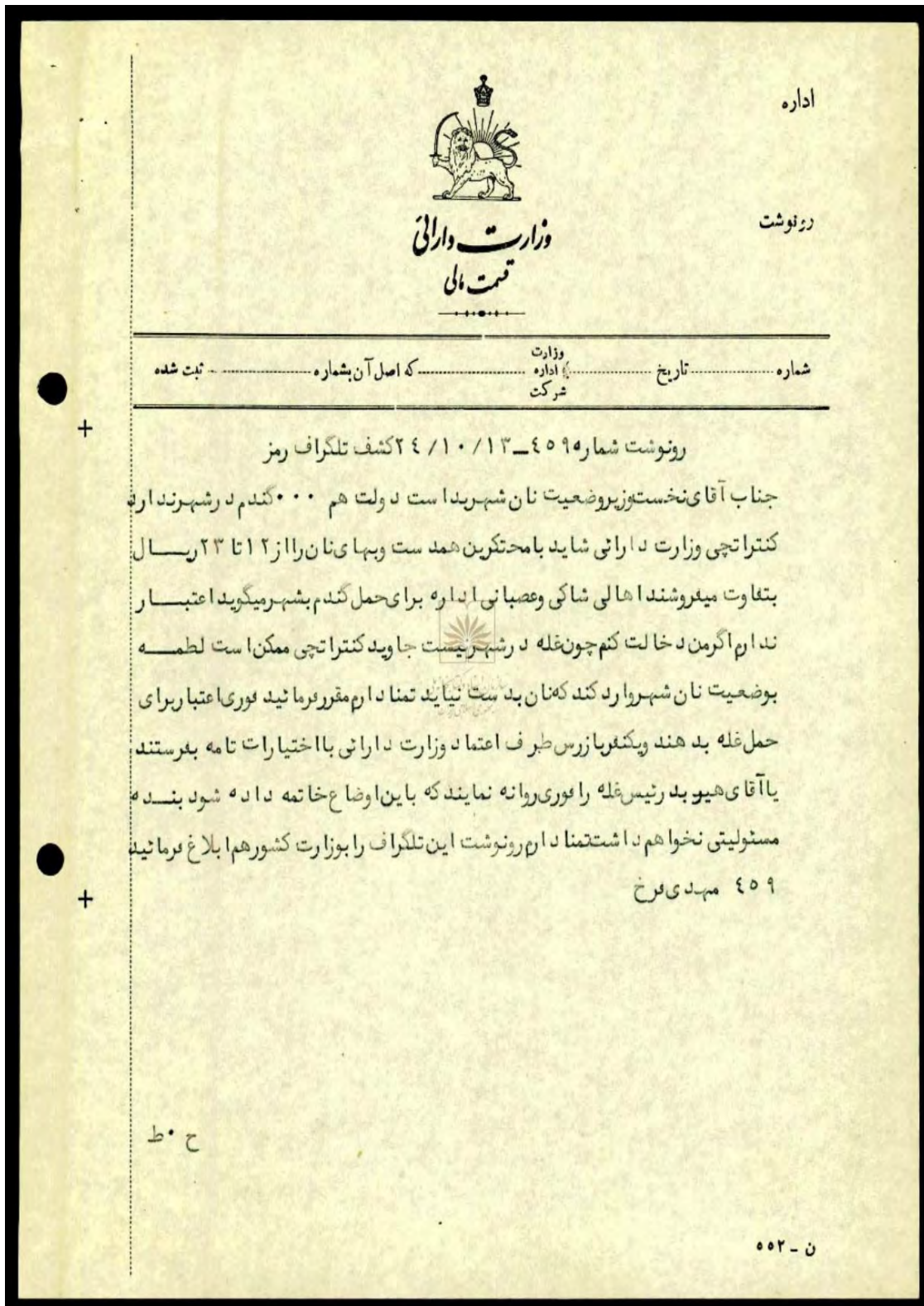
معینی رودبالی، رضا، برزین، سید صاحب، و نجفی

- Era. Sedaye Moaser. [In Persian]
- Archive of the Political Studies and Research Institute (1941). *Documents of the Year 1941* (No. 0125-6-1320). [In Persian]
- Archive of the Political Studies and Research Institute (1943). *Documents of the Year 1943* (Folder 1322, Document No. 212). [In Persian]

- Archive of the Political Studies and Research Institute (1944). *Documents of the Year 1944* (Document No. 072-3-1323). [In Persian]
- Azari, S. (1992). Famine and bread inflation, 1941–1945. *Ganjineh-ye Asnad*, (5–6), 14–17.
<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/98571/> [In Persian]
- Behbahani, S. A. (2004). The Allies' Victory Bridge. *Zamaneh Monthly*, (24), 12-16.
<https://ensani.ir/fa/article/9870/> [In Persian]
- Bullard, R. (1992). *Letters from Tehran: A British Ambassador in World War II Persia* (G. Mirza Saleh, Trans.). Tarh-e No. [In Persian]
- Dehghannejad, M., & Lotfi, E. (2013). An analysis and explanation of factors affecting the famine of 1941–1945 and government measures to mitigate its destructive effects. *Iranian Islamic Period History Journal*, 4(6), 45–68.
https://elmnet.ir/doc/1199428-13252?elm_num=1 [In Persian]
- Center for Presidential Research and Documentation (2010). *Documents on the Occupation of Iran during the Second World War* (Vol. 2). Khaneh-ye Ketab. [In Persian]
- Eezam Qodsi, H. (2000). *My memoirs, or a hundred-year history of Iran*. Karang. [In Persian]
- Elahi, H. (1986). *The strategic importance of Iran in the Second World War*. Academic Publishing Center. [In Persian]
- Ettelaat Newspaper* (1942, October 7), No. 5018; (1942, May 28), No. 4892; (1942, June 11), No. 4905; (1943, March 30), No. 5132. [In Persian]
- Farrokh, M. (2022). *Political Memoirs: Covering Fifty Years of Contemporary History*. Badraghe Javidan. [In Persian]
- Furan, J. (2013). *Fragile Resistance* (A. Teddin, Trans.). Rasa. [In Persian]
- Golestan Newspaper*. (1944, February 15), No. 3337. [In Persian]
- Haghparast, G. (2021). The Second World War and the Presence of the Allies in Bushehr (1941–1944). *Foreign Relations History Quarterly*, 23(89), 31-50.
https://www.hfrjournal.ir/article_157633.html [In Persian]
- Houshang Mahdavi, A. (1994). *Iran's Foreign Policy during the Pahlavi Era*. Alborz. [In Persian]
- Houshang Mahdavi, A. (2008). *History of Iran's Foreign Relations from the Beginning of the Safavid Era to the End of World War II*. Amirkabir. [In Persian]
- Issawi, C. (1983). *Economic History of Iran* (Y. Azhand, Trans.). Gostareh. [In Persian]
- Jami Research Group (1992). *The Past is the Lamp of the Future*. Niloufar. [In Persian]
- Kazemi, Z. (2013). Causes and Factors of Famines in Fars between 1914–1945 (1293–1324 AH). *Research Journal of Iran Local Histories*, 1(2), 147-158.
<https://www.magiran.com/paper/1243256> [In Persian]
- Ketabi, A. (2005). *Famines in Iran*. Cultural Research Office. [In Persian]
- Lambton, A. K. S. (1996). *Qajar Persia: eleven studies* (S. Fasihi, Trans.). Javidan-e-Khord. [In Persian]
- Library, Museum and Document Center of the Islamic Consultative Assembly (LMDC). (1944). *Regulations of the cities of Jahrom-Lar-Istahbanat*, 14/71/0/12 Gh.
<https://zaya.io/1z45d/> [In Persian]
- Mahdunia, J. (2003). *The Political Life of Ebrahim Hakimi*. Omid. [In Persian]
- Majd, M (2010). *Reza Shah and Britain*. Institute for Political Studies and Research. [In Persian]
- Maki, H. (1995). *Twenty Years of Iranian History*. Elmi va Farhangi. [In Persian]
- McFarland, S. (2004). Anatomy of a political crowd in Iran: The Tehran bread riot of December 1942 (Azar 1321) (N. Mirsaidi, Trans.). *Iranian Contemporary Historical Studies*, (31), 75-102.
<https://www.magiran.com/p252736> [In Persian]
- Moeini Rudbali, R., Barzin, S. S., & Najafi Kashkooli, F. (2013). An Analysis of Regional Movements in Iran during 1945–1946 (Case Study: The Impact of the Azerbaijan Democratic Party on the South Fars Uprising). *Historical studies*, 4(1), 101-120.
https://historicalstudy.ihs.ac.ir/article_750.html [In Persian]
- National Archives and Library Organization of Iran*. 240/101617; 240/14381; 240/12439; 240/59569; 240/13482; 293/44272; 293/41522; 293/42738; 293/45760; 293/2268/97; 293/70182; 293/67342; 293/46399; 293/43123; 293/18301; 293/37760; 293/18811; 350/1769; 350/6947; 350/274; 350/6882; 350/8190;

- 350/6526; 350/2465; 350/8987;
310/33102; 310/2719; 310/3535;
310/3600; 310/2578; 310/63928;
210/2760; 291/3252; 260/883; 260/799;
260/1002; 260/59; 260/536; 290/5050;
290/129453; 290/1067; 280/4260;
293/4260/98; 350/5238. [In Persian]
- Negahban, N. (2012). Britain and the bread riot of Azar 1321: Economic consequences of the occupation of Iran. In *Proceedings and papers of the Iran and British Colonialism Conference* (pp. 405–439). Political Studies and Research Institute. <https://psri.ir/?id=mr0r3x4t> [In Persian]
- Pars Newspaper* (1943, May 1). No. 64; (1944, November 30). No. 274. [In Persian]
- Proceedings of the 11th National Consultative Assembly* (1937). Sessions 12 and 21. [In Persian]
- Proceedings of the 13th National Consultative Assembly* (1941). Session 35. [In Persian]
- Proceedings of the 13th National Consultative Assembly* (1942) Sessions 40 and 63. [In Persian]
- Safaifard, A. (2010). The bread riot: Causes of the 17 Azar 1321 uprising. *History Education Growth*, 12(2), 27–31. <https://www.magiran.com/p830930> [In Persian]
- Tabraian, S. (1992). *Iran under Allied Occupation*. Rasa. [In Persian]
- Tirani, B. (1993). World War II, famine, and popular reactions, 1941–1945. *Ganjineh-ye Asnad*, (9), 20–31. <https://ensani.ir/fa/article/179085/> [In Persian]
- Torabi, S. (2005). *Merchants of the Constitutional Era and the Modern State*. Iran History. [In Persian]

پیوست: تصویر برخی از اسناد

تصویر ۱. روزنوش کشف تلگراف رمز آقای فرخ استاندار هفتم راجع به وضع نان شیراز در دی‌ماه ۱۳۲۴ (ساکما، ۱۲۹۴۵۳/۲۴۰)

وزارت دارائی
قسمت اقتصادی

اداره

محرمانه مستندیم
.....

رونوشت شماره ۱۴۰۱ تاریخ ۲۰/۹/۸ وزارت
اداره که اصل آن بشماره ثبت شده
شرکت

سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

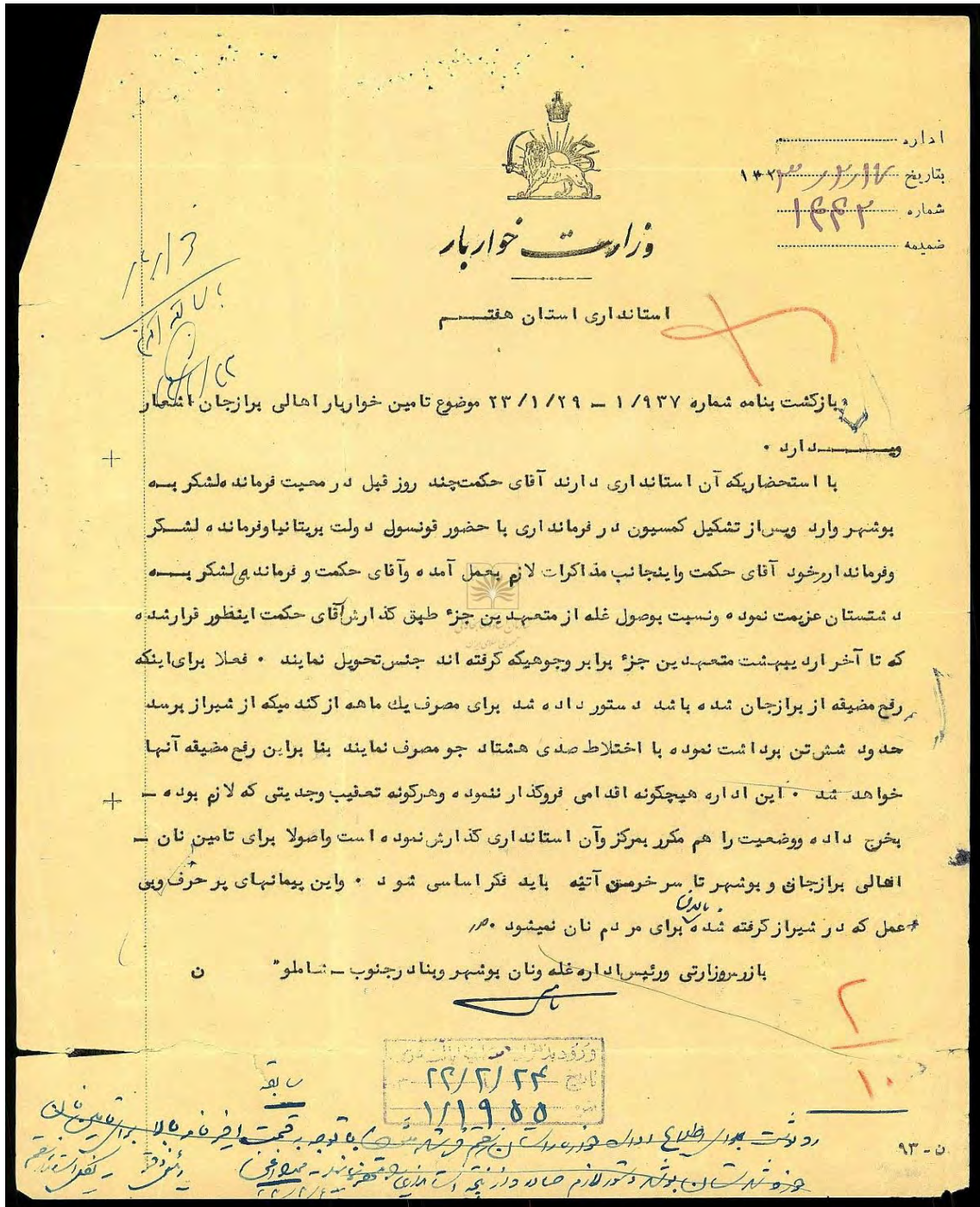
اداره دارائی اقتصادی فارس

بیرو گزارش ۱۳۲۲-۲۱/۸/۲۰ در تاریخ پنجشنبه ۲۶/۸/۲۰ تقریباً درد و فرسخی ندریسیزین نفرات
امنیه و سارنیز زد و خوردی رخ میدهد که در نتیجه دونه فرامیه مقتول و یکس مجروح میشو د به‌الوه درسه
رو: قبسل انسانی علیس مجاب نماینده و مباحثه آقای دکتر افخم حکمت راد را یاد طشک کشته اند با این ترتیب جمع
آوری گندم از نقطه نظر نا امنی محل غیر ممکن است .

رئیس دارائی اقتصادی ندریسیز ۱ ریا

رونوشت بوسیله بااصل است
۲۰/۹/۲۵

تصویر ۲. ناامنی راه‌ها در نیریز و ممکن نبودن جمع‌آوری گندم در آن وضعیت، آذرماه ۱۳۲۰ (ساکما، ۲۷۴/۳۵۰)

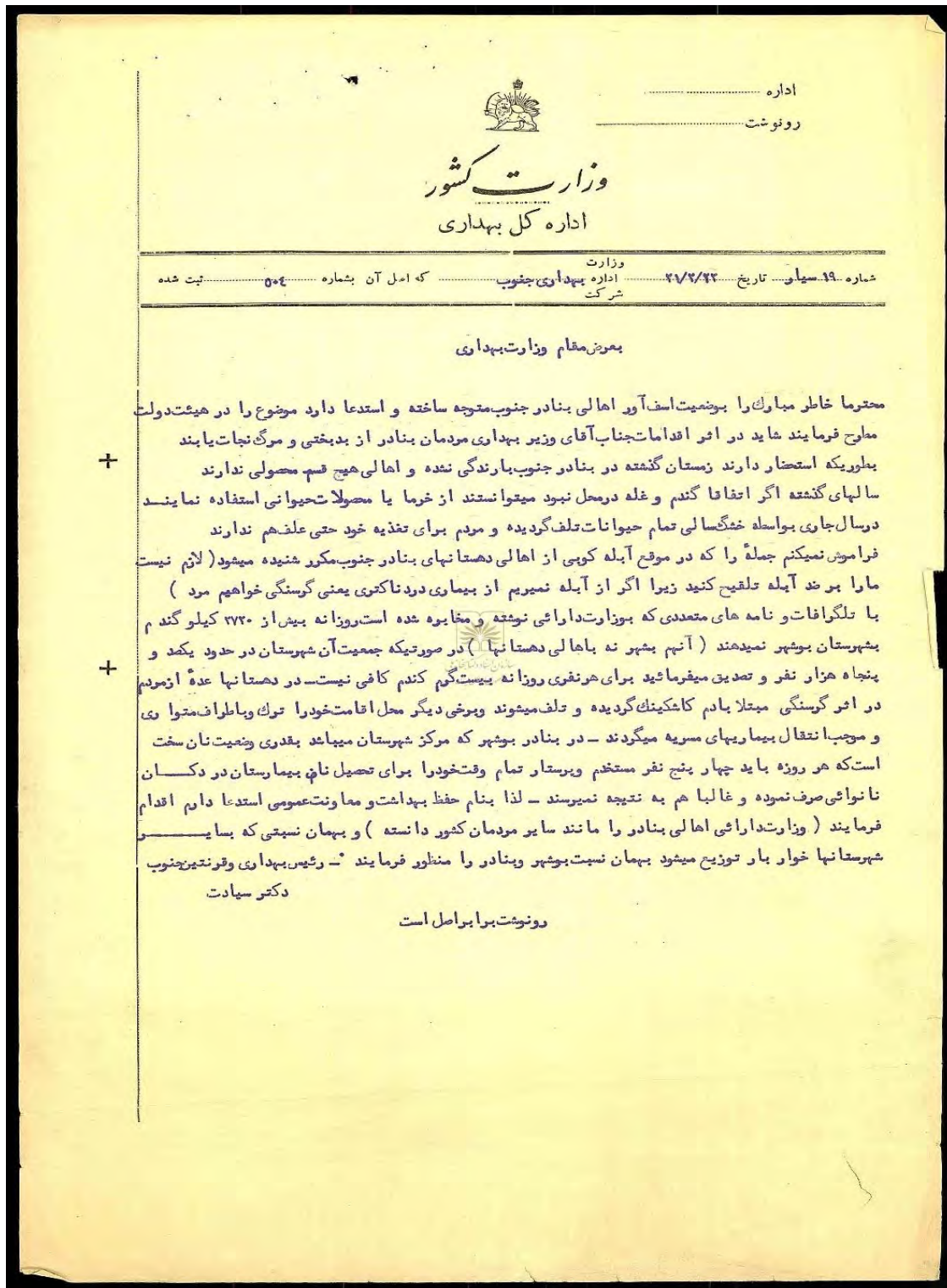

تصویر ۳. تشکیل کمیسیون در فرمانداری بوشهر با حضور کنسول دولت بریتانیا در موضوع تأمین خواربار اهالی برازجان

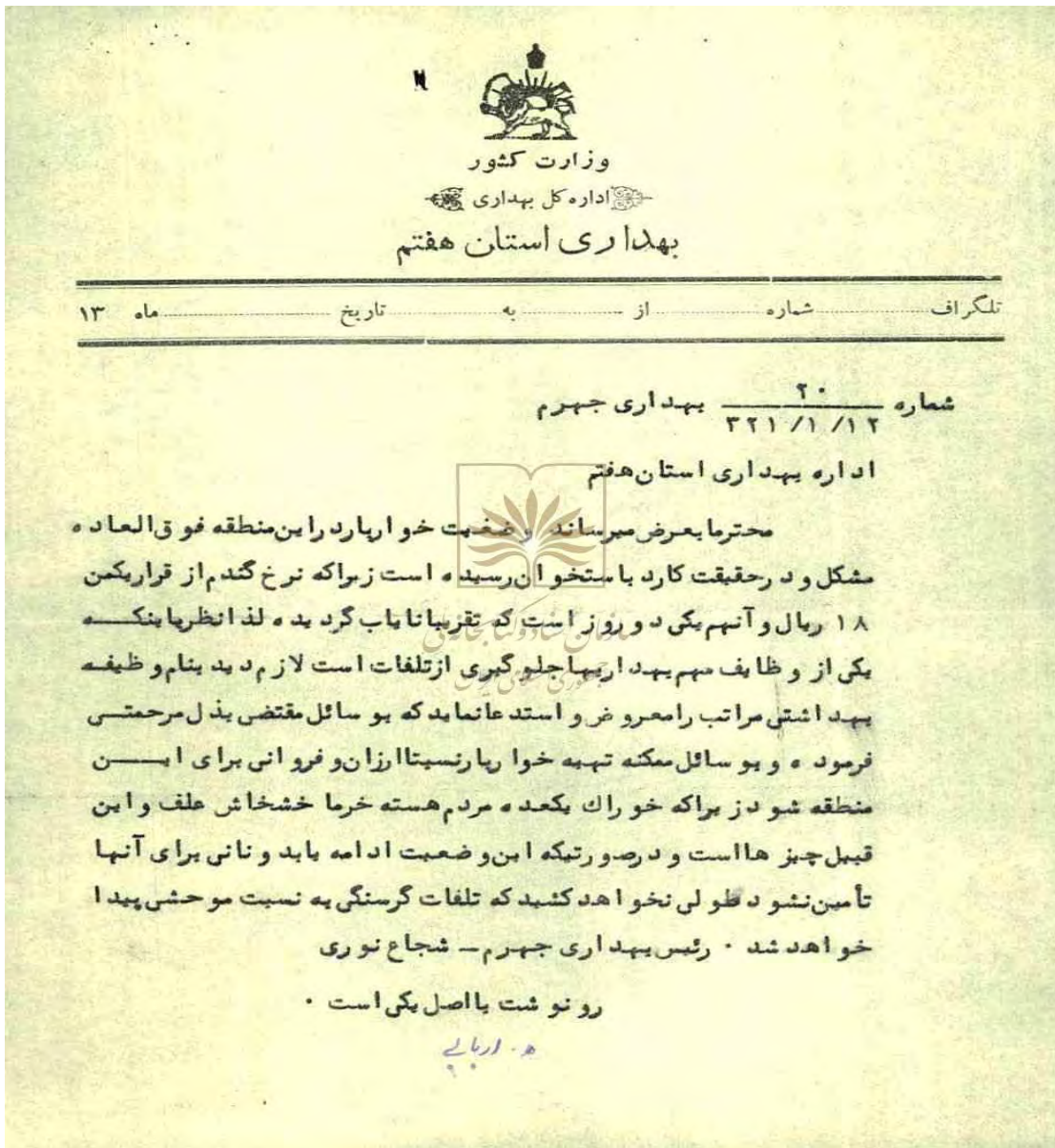
(ساکما، ۱۸۲/۷۰۲۹۳)

نام شهرستان	نرخ خرید پیش از شهریور	نرخ خرید بعد از شهریور	یادداشت
استان (۵)			
همدان	۵۳۰	۱۰۰۰	۴۰۰ ریال تا آخر آبان ۳۰۰ ریال تا آخر دی ۲۰۰ ریال تا آخر اسفند معلوم نیست.
سنندج	۵۳۰	۱۰۰۰	۴۰۰ ریال تا آخر آبان ۳۰۰ ریال تا آخر دی ۲۰۰ ریال تا آخر اسفند
کرمانشاه	۵۳۰	۱۰۰۰	..
ملایر	۵۳۰	۱۰۰۰	..
استان (۶)			
اهواز	۶۵۰	۱۱۰۰	جایزه علاوه بر نرخ رسمی تا آخر آبان تنی ۵۵۰ ریال از اول آذر تا آخر اسفند ۳۰۰ ریال
دزفول	۵۸۵	۱۰۰۰	۴۰۰ ریال تا آخر آبان ۳۰۰ ریال تا آخر دی ۲۰۰ ریال تا آخر اسفند
بروجرد	۵۳۰	۱۰۰۰	..
خرم‌آباد	۶۰۰	۱۰۰۰	..
کلپایگان	۵۳۰	۱۰۰۰	..
استان (۷)			
شیراز	۷۵۰	۱۱۰۰	در شیراز و شصت تا آخر آبان در هر تن ۷۰۰ ریال از اول آذر تا آخر دی ۵۰۰ ریال بهمن تا آخر اسفند ۳۰۰ ریال
بوشهر	۶۰۰	۱۰۰۰	..
بندرعباس	-	-	تا آخر آذر ۴۰۰ ریال تا آخر اسفند ۲۰۰ ریال جایزه برداخت میشود.
استان (۸)			
کرمان	۷۵۰	۱۱۰۰	در سایر نقاط کرمان خیر از نیم و نود تا آخر آذر رصه ۲۵ تا آخر اسفند صدی ۱۵ بهای فعلی علاوه بر بهای رسمی بعنوان جایزه برداخت میشود.
زاهدان	-	۱۱۰۰	۱۱۰۰
زابل	۶۰۰	۱۰۰۰	در زابل تا آخر آذر تنی ۱۳۳۰ ریال تا آخر اسفند تنی ۱۲۰۰ ریال خریداری میشود.
استان (۹)			
مشهد	۶۵۰	۱۱۰۰	تا آخر آبان تنی ۳۰۰ ریال از اول آذر تا آخر اسفند ۱۰۰ ریال در سایر شهرستانها هم بقدر سبب بهای فعلی و رعایت مدت تحویل جایزه تعلق خواهد گرفت.
نوجان	۵۳۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰
بجنورد	۵۳۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰
تربت حیدری	۵۳۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰
گناباد	۵۳۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰

تصویر ۵. نرخ خرید غله و نان قبل و بعد از شهریور ۱۳۲۰ (ساکما، ۱۳۴۸۲/۲۴۰)

تصویر ۶. نامه دکتر سیادت، رئیس بهداشتی و قونترین جنوب به وزارت بهداشتی دربارۀ وخامت اوضاع بر اثر قحطی (ساکما، ۳۱۰/۲۷۶۰)

تصویر ۷. نامه رئیس بهداشتی جهرم به اداره بهداشتی استان هفتم دربارهٔ وخامت اوضاع جهرم بر اثر کمبود گندم (ساکما، ۳۵۰/۶۹۴۷)